

The Government as the Principal Cause of Crime: Rethinking State Accountability in Blue-Collar Criminality

**Mohammad Rasoul
Ahangaran** *

Professor, Department of Jurisprudence and Fundamentals of Law, Faculty of Theology, Farabi Campus, University of Tehran. Qom: Iran

Esmail Henry Ghane

PhD student in Criminal Law and Criminology, Islamic Azad University, Qom Branch. Qom, Iran

Milad Heydari

PhD student in Criminal Law and Criminology, Islamic Azad University, Qom Branch, Islamic Azad University, Qom, Iran

Introduction

This study investigates the role and position of the state in facilitating or causing crimes committed by blue-collar offenders. It argues that many such crimes are not merely the result of individual intent, but are often shaped or indirectly induced by governmental policies and administrative conduct. By identifying these state-driven causes, the

* Corresponding Author: ahangaran@ut.ac.ir

How to Cite: Ahangaran, M. R., Honary ghane, E. & Heidari, M. (2025). The Government as the Principal Cause of Crime: Rethinking State Accountability in Blue-Collar Criminality. *Journal of Criminal Law Research*, 13(49), 127 - 172. doi: 10.22054/jclr.2025.75247.2611

research aims to highlight unjust patterns of criminal attribution and propose a framework for mitigating the criminal responsibility of individuals who act under the influence of systemic pressures. The central premise is that assigning exclusive criminal responsibility to the immediate perpetrator—when state-induced conditions play a formative role—is both unjust and detrimental to the legitimacy of the criminal justice system. Ultimately, the goal is to foster a more equitable system that prevents violence and reinforces justice.

Methodology

This study adopts a descriptive-analytical approach. Through a comprehensive review of legal literature, statutory frameworks, and scholarly theories, it seeks to answer the central research question: To what extent can the government be regarded as a principal cause—rather than a mere facilitator—of crimes committed by blue-collar workers? The analysis is grounded in principles of general criminal law, causality, and the criminal liability of legal entities.

Findings

The study finds that, under certain conditions, the government may bear criminal liability when its actions or omissions serve not only as a background factor but as a direct and influential cause of criminal outcomes. While the concept of "government crime" remains vague in Iranian law, it is necessary to invoke established principles regarding the criminal liability of legal persons to properly assess the government's role. A distinction is drawn between crimes committed by the government itself and crimes that occur within a state-created or state-tolerated context. The focus of this study is on the latter.

A government may be deemed the stronger causal factor in criminal behavior when its policies or actions are shown to have directly influenced the criminal conduct, and where the individual agent's

material and moral contribution does not sever the causal link. Liability may stem from deliberate acts, administrative negligence, or omissions that have foreseeable consequences. In such cases, responsibility should not be placed solely on individuals—often working-class stewards who lack power and may act out of ignorance, distress, or coercion. When direct and effective governmental control over the outcome is apparent through rational analysis, attributing criminal results solely to these individuals is inconsistent with principles of justice.

Moreover, this framework provides an explanation for how certain state policies—such as abrupt changes in fuel pricing, deceptive intervention in financial markets, or unprofessional decision-making during economic crises—can provoke harmful behavior in individuals, including acts of deception, aggression, or fraud. In such instances, the state's role may be legally recognized as the principal cause. However, this attribution must be approached with caution. Holding the state criminally liable for all harmful outcomes would risk undermining key legal principles such as the legality of criminal law, the individuality of criminal responsibility, and the presumption of innocence.

Innovation (Value)

This research offers a novel approach by emphasizing the active and often overlooked role of the state in the genesis of criminal behavior. It critiques the traditional assumption that the state is solely a guardian of law and order, revealing how state structures, when dysfunctional or coercive, can become enablers or instigators of crime. By bringing attention to these structural factors, the study contributes to a more balanced and systemic understanding of criminal causation. It also seeks to prevent the imposition of unjust and ineffective punishments by uncovering hidden causes and shifting the focus toward collective

and institutional accountability. In doing so, it integrates criminological insights with doctrines of criminal law, offering a preventative and remedial contribution to legal scholarship.

Conclusion

The government can be criminally liable not only as a facilitator but, in exceptional circumstances, as the principal cause of crimes committed by others. For this to be established, certain criteria must be met. The government must have exerted a direct and substantial influence on the criminal outcome, and this influence must be traceable through rational and legal analysis. Furthermore, the material and moral elements of the individual offender's conduct must not disrupt the causal chain linking the government's actions to the resulting harm. In such cases, criminal liability may be attributed to the state, particularly when criminal malice or culpable negligence can be demonstrated.

At the same time, the state's liability must be narrowly defined to avoid excessive generalization. The government cannot be held responsible for all criminal acts committed under its jurisdiction. Instead, a clear legal framework is needed to define the boundaries of state crime and establish when criminal liability can justifiably be assigned to governmental entities. Only then can justice be preserved for individuals acting under coercive conditions, and the broader goals of accountability and prevention be achieved.

Keywords: state crime, causation in criminal law, government accountability, blue-collar criminality, criminal liability, legal entities.

دولت به عنوان سبب اقوی از مباشر در ارتکاب جرم

استاد گروه فقه و مبانی حقوق، دانشکده‌ی الهیات، پردیس فارابی دانشگاه
 تهران. قم، ایران

محمد رسول آهنگران *

دانشجوی دکتری حقوق جزا و جرم‌شناسی. دانشگاه آزاد اسلامی واحد قم.
 قم، ایران

اسماعیل هنری قانع

دانشجوی دکتری حقوق جزا و جرم‌شناسی دانشگاه آزاد اسلامی قم، واحد
 قم، دانشگاه آزاد اسلامی، قم، ایران

میلاد حیدری

چکیده

حکومت، نسبت به اعمال زیانبار خود در کسوت مباشر و حتی سبب دارای مسئولیت کیفری است. مسئله‌ی اصلی در این پژوهش عبارت است از اینکه چگونه می‌توان حکومت را به عنوان سبب اقوی از مباشر، دارای مسئولیت کیفری دانست؟ زمانی می‌توان در حمایت از حقوق فردی و اجتماعی، دولت را مجرم دانست که سوء نیت مجرمانه یا تقصیر جزائی دولت محرز باشد. مسئولیت دولت می‌تواند ناشی از فعل و یا ترک فعل باشد. اعمال ارتكابی دولت سبب بسیاری از نتایج زیانباری اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی است که در جامعه رخ می‌دهند؛ بنابراین نمی‌توان برای هر عمل زیانبار مرتبط با دولت، به سبب اقوی از مباشر متوسل شد. بلکه زمانی امکان انتساب نتیجه‌ی مجرمانه به دولت در مقام سبب اقوی از مباشر وجود دارد که کنترل مستقیم و البته مؤثر دولت در تحقق نتیجه، عرفاً احراز شود. مجازات توده‌ی مردم در این حالت بر مدار عدالت نیست و اینکه مجری عدالت، خود سبب عمل مجرمانه است. با این حال تالی فاسدی نیز برای این تصور می‌تواند قائل شد، مانند اینکه دولت در تمامی آثار زیانبار اجتماعی، اقتصادی و ... نقش مستقیم و یا غیرمستقیم دارد و از سوی دیگر اصل قانونی بودن جرم و مجازات و فردی بودن مسئولیت کیفری و برخی اصول حقوقی دیگر نیز با این نظریه می‌تواند خدشه‌دار شود.

کلیدواژه‌ها: جرم حکومتی، سبب اقوی از مباشر، تقصیر جزائی، مسئولیت کیفری حکومت.

مقدمه

انتساب مسئولیت کیفری، سرآغاز فرآیندی است که نهایتاً به تعیین مجازات و جبران زیان منجر می‌شود. نباید اشخاص حقوقی و به خصوص دولت را به عنوان عامل حاکمیت از مسئولیت کیفری مبری دانست ولی اثبات آن در اعمال و افعال مختلف، به سادگی مقدور نیست و با چالش‌های فراوانی همراه است. هر چند این مسئله در رویکرد جرم‌شناسی انتقادی و زمیولوژی اثبات شده است ولی موضوع انتساب مسئولیت حکومت به دولت در قالب اصول حقوق کیفری ماهوی و شکلی قرار می‌گیرد.

حکومت دارای تکالیفی در حوزه‌ی اعمال تصدی و حاکمیتی است که احصاء مصادیق هر دسته دشوار به نظر می‌رسد. در پژوهش‌های جرم‌شناختی تلاش شده است جرایم حکومتی در قالب مطالعه‌ی علمی و علت‌یابی مجرمانه بررسی گردد ولی قائل شدن به مسئولیت کیفری برای حکومت و احقاق حقوق ضایع‌شده‌ی جامعه و افراد قاعده‌مند نیست. فراتر از اینکه حکومت در مقام مباشر عمل مجرمانه مسئولیت کیفری دارد، سؤال مهم این است که آیا می‌توان حکومت را در برابر اعمال مجرمانه به عنوان سبب اقوی از مباشر مسئول دانست؟ چه شرایطی برای اثبات آن لازم است و در چه اعمالی (تصدی یا حاکمیتی) می‌توان به آن استناد نمود؟ پاسخ به این سؤالات نیازمند بررسی دو موضوع مهم است: مسئولیت کیفری حکومت و شرایط و مصادیق سبب اقوی از مباشر؛ اگر حکومت را عامل تمامی رخداد‌های اجتماعی بدانیم، سببیت این نهاد نسبت به تمام این رخدادها کلی است؛ بنابراین اصل تفسیر مضیق در حقوق کیفری با اصول جرم‌شناسی انتقادی و زمیولوژی در تعارض قرار خواهد گرفت. در این پژوهش در پی ارائه‌ی معیارهایی هستیم برای انتساب مسئولیت کیفری به حکومت بر مبنای سبب اقوی از مباشر به نحوی که مجرمان یقه‌آبی را بتوان از مجازاتی که مستحق آن نیستند رها کرد.

مسئولیت کیفری اشخاص حقوقی و به خصوص حکومت در نظام حقوقی ایران تا پیش از تصویب قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲، در سکوت قرار داشت و بعد از تصویب این

قانون، به گونه‌ای دیگر در ابهام و تفاسیر مختلف درگیر شده است.^۱ آرای صادره از محاکم کیفری سردرگمی در سیاست جنایی ایران نسبت به مسئولیت کیفری حکومت ناشی از عدم شناخت وظایف و مسئولیت‌های حکومت بوده و از سوی دیگر به جهت عدم شفافیت در معیارهای مسئولیت کیفری و مباحث مرتبط با آن است.

در خصوص جرم حکومتی گفته شده است: «انحراف سازمان یافته‌ی دولت که متضمن نقض حقوق بشر است» (Haveman, ۲۰۱۷: ۲۲). این جنایات ماهیت سازمانی دارند و توسط سیستم‌های دولتی و ساختارهای شرکتی گسترده انجام می‌شوند (MacManus, ۲۰۲۰, <https://oxfordre.com>). جرایم حکومتی علیه مردم و علیه حقوق بشر، و حقوق بنیادین انسانها ارتکاب می‌یابند (نجفی ابرندآبادی، ۱۳۹۵: ۲۸) و جرم حکومتی مفهومی عام‌تر از جرم دولتی است (غلامی، ۱۴۰۱: ۲۴۷). «جرم حکومتی» تنها بر مرتکب آن دلالت دارد که متفاوت از جرم دولتی^۲ است که اشاره به بستر وقوع جرایم می‌نماید. این تعریف اشاره به سازمان یافته بودن اعمال حکومت از یک سو دارد و از سوی دیگر مشروط به نقض حقوق بشر شده است. به نظر می‌رسد که این تعریف شامل تمامی اعمال مجرمانه‌ی قابل انتساب به حکومت‌ها نیست مگر اینکه تمامی حقوق افراد را در قالب حقوق بشر تفسیر کنیم و سازمان یافته بودن انحرافات را نیز دربرگیرنده‌ی افعال و ترک افعال حکومت

---

۱. زیرا در تبصره‌ی ماده‌ی ۲۰ قانون فوق‌الذکر، دولت را به عنوان مهم‌ترین شخص حقوقی در موارد اعمال حاکمیت فاقد مسئولیت کیفری دانسته است.

۲. منظور از اصطلاح دولت، که برخی از مؤلفان آن را دولت-کشور تعبیر کرده‌اند، جامعه‌ی سیاسی و مشکلی است که در آن، هم قدرت سیاسی و هم سرزمین و هم جمعیت یافته می‌شود و کلیتی را متصور می‌سازد که جهان امروز ما به این نوع واحدها تقسیم شده که درون آن هم مفهوم حکومت و هم مفهوم ملت است و شامل قوه‌ای حاکم بر کشور اعم از قوه‌ی مقننه، مجریه و قضائیه می‌شود (آشوری، ۱۳۶۹، ۳۹۹). در قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران واژه‌ی حکومت (به تنهایی یا در ترکیبات مختلف) به کار رفته است که مقصود نظام و سیستم اداره‌ی کشور ایران به عنوان یک کل بوده است؛ ولی در خصوص کاربرد لفظ دولت، باید حسب مورد آن را به معنای قوه‌ی مجریه، سیستم دولتی کشور (منصرف از قوای نظامی و نهادهای فراقوه‌ای) و یا معادل واژه‌ی حکومت در نظر گرفت (غلامی، ۱۴۰۱: ۲۵۰).

قلمداد نماییم. با این اوصاف احراز مجرمیت حکومت بسیار متفاوت از مجرمیت اشخاص می باشد و قواعد متفاوتی بر آن حاکم است.

جرم، مسئولیت کیفری و مجازات سه ضلع حقوق کیفری هستند (گلدوزیان و حسین خانی، ۱۳۸۴: ۱۳۰). منظور از مسئولیت کیفری برخورداری از تکلیف به پاسخگویی در برابر هرگونه رفتار ناهنجاری است که قانونگذار برای آن مجازات تعیین کرده است (جعفری، ۱۳۹۵: ۲۰). با توسل به قواعد حقوق کیفری می توان گفت برای احراز مجرمیت حکومت، جرم بودن عمل ضروری است؛ قانونگذار بر مبنای ارزش های حاکم بر جامعه و ضرورت های اجتماعی، اقدام به جرم انگاری نموده است، حال آیا قابل تصور است که خود حاکمیت اقدام به نقض این ارزش ها و نادیده گرفتن ضرورت های خود ساخته نماید؟ بدون شک امکان پذیر است، چراکه تقنین مقامی جدای از اجراست و از سوی دیگر امکان انحراف حتی از سوی واضع و شارح غیرممکن نیست، زیرا زمینه های آن مانند بهره مندی از قدرت، فقدان نظارت، مسئولیت پذیری ناقص، فقدان پاسخ گویی، کمبود قوانین حمایتی از شهروندان (غلامی و سایرین، ۱۴۰۲: ..) میسر می باشد. همچنین مرتکب باید اهلیت جنایی داشته باشد (از اراده و آگاهی برخوردار باشد) و از عوامل رافع مسئولیت کیفری مانند جنون و صغر بری باشد. اهلیت جنائی حکومت به نظر نگارنده مفروض است و نمی توان مجموعه ی حکومت را فاقد اراده یا آگاهی در انجام اعمال خود دانست. اجبار، اکراه، اضطراب و سایر عوامل موجهه ی جرم قابل انتساب به حکومت نمی باشد و یا لااقل نمی توان به سادگی مورد پذیرش قرار داد مگر در موارد استثنائی که حتی قابل تمثیل نیز نیست. عوامل رافع مسئولیت کیفری حکومت متفاوت از عواملی است که برای اشخاص حقیقی قابل اعمال است.

در ارتکاب جرم، مسئولیت کیفری اصلی بر دوش مباشر است و سبب در مواردی به جهت اقوی بودن از مباشر دارای مسئولیت کیفری است. اقوی بودن سبب از مباشر که برگرفته از نهاد «علت مداخله گر وابسته»^۱ در حقوق انگلستان است در مواردی خاص و شرایط ویژه قابل احراز است. عامل مداخله گر وابسته به نقل از جوشا درسلا، چنین تعریف

1. Dependent intervening cause.

شده است: عملی است که در واکنش یا پاسخ (نتیجه) عمل خطای پیشین متهم انجام شده است (طاهری نسب، ۱۳۸۹: ۵۵۴). عامل مداخله گر وابسته در مقابل عامل مداخله گر مستقل^۱ قرار دارد؛ عامل مداخله گر مستقل زنجیره‌ی علیت و سببیت بین عمل متهم اولیه و نتیجه را قطع می‌کند و دومی یک عامل مداخله گر وابسته است و نمی‌تواند این زنجیره را قطع کند و متهم و مرتکب اولیه همچنان دارای مسئولیت خواهند بود. پس عامل مداخله گر مستقل یک عامل کاملاً بی‌ارتباط و بدون وابستگی با سبب یا سبب‌های اولیه است و عامل مداخله گر وابسته با سبب یا سبب‌های اولیه مرتبط و وابستگی دارد. اولی قاطع زنجیره‌ی علیت است و دومی قاطع زنجیره‌ی علیت نیست. عامل مداخله گر مستقل با عنوان سبب جانشین^۲ هم نامیده شده است (امینی و عنایت تبار، ۱۳۹۶: ۴). بنابراین، زمانی می‌توان از سبب اقوی از مباشر سخن گفت که سبب، بتواند رابطه‌ی علیت بین نتیجه و عمل مباشر را زایل نماید و نتیجه را مستقیماً به سبب منتسب نماید. این موضوع به نظر در حقوق انگلستان، با معیاری مشخص‌تر تبیین شده است و آنچه با عنوان سبب اقوی از مباشر در حقوق ایران مورد تعبیر قرار گرفته است می‌تواند متفاوت از این مقوله باشد یا اگر خوش‌بینانه بنگریم، در حقوق ایران مبنای مسئولیت سبب را به شکلی دیگر و در قالب تمثیل می‌توان در قانون جای داد و استخراج یک معیار کلی به مانند حقوق انگلستان مقدور نیست.

حاکمیت در مقام سبب، زمانی دارای مسئولیت کیفری است و زمانی می‌توان از وقوع جرم حکومتی سخن گفت که رابطه‌ی علیت بین عمل مباشر و نتیجه‌ی مجرمانه به جهت اقوی بودن فعل یا ترک فعل دولت، قطع شده و سبب جایگزین گردد. در ادامه به شرایط تحقق این مسئله اشاره خواهیم کرد و مصادیق آن را در مقایسه با اشخاص حقیقی و حقوقی غیردولتی و خارج از حاکمیت مرور خواهیم نمود. در نهایت به دنبال آن هستیم که مسئولیت کیفری برای حکومت در قالب سبب اقوی از مباشر را اثبات یا نفی کنیم. این اثبات موجب دگرگونی در احکام صادره از محاکم بر مبنای دادرسی عادلانه و جرم‌شناسی انتقادی خواهد شد.

---

1. Dependent intervening cause.

2. Superseding Cause.

۱. مبانی مسئولیت کیفری حکومت به عنوان سبب اقوی از مباشر

دولت به عنوان مهمترین شخص حقوقی در مقام قوه‌ی مجریه، نقش‌ها و تکالیف مختلف و البته فراوانی در قبال حقوق شهروندان و کلیت اجتماع دارد. بر اساس همین گسترده‌گی وظایف است که در امور گوناگون که از سوی شهروندان انجام می‌شود تأثیر مستقیم و غیرمستقیم بر رفتار آنان دارد. مسئول دانستن حکومت به عنوان سبب اقوی از مباشر بر اساس نقش، وظیفه و آثار خاص حکومت قابل توجیه است. نباید فراموش کرد که حکومت‌ها برای ارتکاب جرم از انگیزه‌هایی چون حفظ و تقویت قدرت سیاسی، اهداف ایدئولوژیک، مزیت‌های اقتصادی و اعمال کنترل بر شهروندان (غلامی و سایرین، ۱۴۰۲: ...) برخوردارند که سبب تقویت نظریه‌ی مسئولیت کیفری حکومت به جهت سبب اقوی از مباشر خواهد شد.

در تحلیل مبانی موضوع پژوهش می‌توان به نظریات و مبانی تکمیلی نیز اشاره کرد که می‌تواند مسئولیت کیفری حکومت را از جنبه‌ی اقوی بودن سبب از مباشر تقویت نماید. مطابق نظریه‌ی تقصیر جمعی تحقق جرم حکومتی حاصل عمل یک فرد از بدنه‌ی دولت نیست (شریفی، ۱۳۹۲: ۱۱۷ تا ۱۶۰) و عنصر مادی و معنوی جرم در تمامی اعضای مرتبط با حکومت توزیع شده‌اند. مسئولیت کیفری حکومت‌ها و جرایم حکومتی در مقام سبب اقوی از مباشر مبتنی بر تکالیف حکومت‌ها و دیدگاه‌های نوپدید جرم‌شناسی انتقادی و زیمولوژی است.

۱-۱. مسولیت حکومت نسبت به اعمال مستقیم و غیرمستقیم

حکومت‌ها به جهت مسئولیت اجرایی در سیاست‌های کلی و کلان مملکتی دارای تأثیرات غیرمستقیم عمده‌ای در مقایسه با تأثیرات مستقیم هستند و به همین جهت می‌توان گفت که سبب برخی از جرایم محسوب می‌شوند که توسط اشخاص حقیقی و حقوقی تابع صورت می‌گیرد. با زیر سؤال رفتن زیرساخت مشروعیت حکومت‌ها و به رسمیت شناخته شدن آرای ملت به عنوان تنها عامل مشروعیت حکومت‌ها، مسئول اعمال مستقیم و غیرمستقیم خود هستند و این مسئولیت‌ها به جنبه‌های مدنی، کیفری، سیاسی و اداری هم توسعه یافته

دولت به عنوان سبب اقوی از مباشر در ارتکاب جرم | آهنگران و همکاران | ۱۳۷

است. قرن بیست و یکم قرن مسئولیت و مواخذه‌ی حکومت‌ها است زیرا قدرت مصونیت نمی‌آورد (حاجی‌وند و همکاران، ۱۳۹۷: ۷۴).

برخی از انواع بزهکاری به دلیل ساختار نابرابر جامعه صورت می‌گیرد. جرایمی که ناشی از سیاست‌های ضد حقوق بشری حکومت‌ها هستند متعدد و قابل توجه هستند (رحیمی‌نژاد و صادقی، ۱۳۹۶: ۷۷). گروه‌های اقلیت سرکوب‌شده به خاطر احیای حقوق خود و در واکنش به سرکوب و محدودیت‌های حکومت ممکن است مرتکب اعمالی شوند که حکومت‌ها آن اعمال را جرم محسوب می‌کند. لذا مسئول و مسبب اصلی (سبب اقوی از مباشر) در جامعه حکومت‌هایی هستند که مرتکب اقدامات مجرمانه، سرکوبگر و ناقض حقوق بشر شده‌اند (صادقی و سایرین، ۱۳۹۹: ۲۱۱). به عبارت دیگر، جرایم توده‌ی مردم، ستم دیدگان از حکومت، قربانیان ضعف حاکمیت و مرتکبان اعمال نفی شده توسط حکومت، مباشرینی هستند ضعیف‌تر از حکومت که مقام سبب را داراست. این ضعف در مباشرت ممکن است به جهت اضطرار باشد یا جهل یا غرور و فریب یا هر عامل دیگری که مانع از مجرمیت مباشر خواهد بود چنانکه عامل رافع مسئولیت کیفری محسوب می‌گردد و در نهایت اعمال مجازات بر مباشر را ناعادلانه می‌نماید.

جرم‌شناسی مارکسیستی، حکومت سرمایه‌داری و توزیع ناعادلانه‌ی ثروت را عامل برخی جرایم قلمداد می‌کند. به همین سبب است که عدم رعایت هر کدام از این حقوق، در صورتی که به اقدامی مجرمانه از سوی شهروندان منتهی شود می‌تواند به عنوان سبب اقوی از مباشر قلمداد شده و مسئولیت کیفری حکومت را در پی داشته باشد. دولت‌ها با نقض حقوق اساسی و بنیادین شهروندان خود و با اتخاذ سیاست‌های مختلف به خصوص در زمینه‌های سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و قضایی، آسیب‌های فراوانی را در عرصه‌های مختلف به شهروندان وارد می‌آورند. این آسیب‌ها در موارد متعددی متکی بر قانون بوده یا رفتارهایی است که نظر به انحصار حکومت‌ها در عرصه‌ی قانونگذاری و با وجود آسیب‌زا بودن، مورد منع کنشگران عرصه‌ی تقنین قرار نگرفته است (شیری و جعفرپور صادق، ۱۴۰۰: ۳۴۵). از سوی دیگر، سوء استفاده از قدرت نتیجه‌ای است که از عدم تعیین مسئولیت کیفری برای حکومت به دست می‌آید (صادقی و سایرین، ۱۳۹۹: ۱۱۴).

عمده‌ی نقش حکومت‌ها در امور اقتصادی جلوه‌گر است. پیوند تفکیک‌ناپذیر اقتصاد و سیاست بدین معنا است که نخبگان اقتصادی به اندازه‌ی هم‌تایان سیاسی خود در خون بی‌گناهان مقصر بوده‌اند. از تجارت و فروش آفریقایی‌ها در رابطه با برده‌داری در دنیای جدید، تا انبوهی که بدن و روحشان توسط ماشین‌های تسلیم‌ناپذیر و شیوه‌های کارگری صنعتی‌سازی اولیه شکسته شد، تا کسانی که مرده‌اند، می‌میرند و از نابودی اکوسیستم‌ها خواهند مرد. در تعقیب سود شرکتی، تصمیمات اقتصادی حداقل به اندازه‌ی تصمیمات رهبران سیاسی منشأ غم و اندوه و رنج انسانی بوده است (Michalowski & Kramer, ۲۰۰۷: ۲۰۰).

به نظر نگارنده اثبات اقوی بودن سبب (حکومت) از مباشر، حربه‌ای است برای جلوگیری از فرار حکومت از زیر بار تکالیف خود. چراکه حکومت‌ها با اقدامات دوپهلوی و غیرمستقیم، سعی در تزییع حقوق شهروندان خواهند داشت و این ابزار به سادگی در اختیار آنان قرار دارد و ضمانت اجرایی برای جلوگیری از این موضوع برای آنان دیده نمی‌شود.

۱-۲. عدالت ترمیمی و جبران خسارت زیان‌دیدگان از جرایم حکومتی

از مهم‌ترین اهداف حقوق کیفری تحقق عدالت است و در واقع هدف از تبیین جرایم و مجازات‌ها توجه به عنصر عدالت است. پذیرش عنصر عدالت در تحقق مسئولیت کیفری از اهمیت به‌سزایی برخوردار است. در زمینه‌ی عدالت فردی به دلیل گستردگی اموری که حکومت بدان اقدام می‌کند بدیهی است که دایره‌ی وسیعی از افراد را دربرگیرد، در نتیجه ارتکاب هرگونه رفتاری که توسط اشخاص حقوقی منافع واقعی یا احتمالی افراد جامعه را به خطر اندازد شایسته‌ی مجازات است (حیدری و واعظی، ۱۳۹۹: ۴۱).

عدالت ترمیمی و جبران زیان‌بزه‌دیدگان، خود به‌عنوان عامل مهمی در تعیین مسئولیت کیفری برای حکومت‌ها قلمداد می‌شود. اصل تساوی سلاح‌ها نیز بیانگر این موضوع مهم است که وقتی از اتهام و جرم حکومتی سخن می‌گوییم، باید ابزارهایی را برای اثبات این اتهامات متناسب و به‌شکل مساوی با حکومت در اختیار داشته باشیم. عدالت قضایی نیز اقتضا می‌کند که مسئولیت کیفری حکومت به جهت برخورداری از ابزارهای دفاعی بیشتر

دولت به عنوان سبب اقوی از مباشر در ارتکاب جرم | آهنگران و همکاران | ۱۳۹۹

و قوی تر، به شکلی شفاف تر و البته به صورتی سخت گیرانه تر مشخص شود. نبود مرجع رسیدگی به جرایم حکومتی، مهم ترین چالش در این حوزه است که موجب می شود حکومت را به عنوان سبب اقوی از مباشر در جرایمی که مباشر تحت تأثیر اعمال و تصمیمات حکومتی اقدام به عمل مجرمانه نموده قلمداد نماییم تا عدالت کیفری نسبت به متهم (مباشر) و هم نسبت به زیان دیده تأمین شود.

برخی معتقدند که حکومت ها علاوه بر اینکه در انجام بسیاری از وظایف خود کوتاهی می کنند، بلکه گاه با برچسب های ناروا، غیر ضروری، نامتناسب و بی مبنا بر افراد، موجب افزایش تنش و ناامنی در جامعه می شوند. این در حالی است که مسئولیت این قبیل از مشکلات باید بر دوش حکومت ها باشد (صادقی و سایرین، ۱۳۹۹: ۱۱۵). به نظر می رسد که این چالش می تواند با قائل شدن مسئولیت کیفری برای حکومت به عنوان سبب اقوی از مباشر مرتفع شود.

اعلامیه ی اصول اساسی دادگستری برای قربانیان جرم و سوء استفاده از قدرت که با هدف حمایت از قربانیان جرایم حکومتی تدوین شده در مواد مختلف خود به این موضوع مهم و اساسی می پردازد که سازکار جبران زیان وارده به شهروندان به جهت اعمال مستقیم و غیرمستقیم حکومتی باید تدوین شود. اعلامیه ی مذکور در قالب دو قسمت تحت عنوان قربانیان جرم و قربانیان سوء استفاده از قدرت تدوین شده است که در هر دو قسمت رهنمودهایی برای حمایت از قربانیان جرایم دارد.^۱

یکی از مظاهر جرم حکومتی، فساد دولتی است که در راستای اهداف سازمانی سازمان های دولتی انجام می شود یا به دلایل سازمانی قابل تحمل است (Green & word, ۲۰۰۴: ۱۱). در این گونه از فساد حاکمیت نقش مهمی در مقام سبب دارد و لزوم جبران زیان های وارده را می توان توجیه کرد.

---

۱. مطابق ماده ی ۱۱: اگر مأموران عمومی یا دیگر عواملی که با صلاحیت رسمی یا شبه رسمی فعالیت می نمایند، قوانین جزایی ملی را نقض نمایند، قربانیان باید غرامت و خسارات خود را از دولتی که مأموران یا عوامل او مسئول ضررها و آسیب های وارده اند، دریافت نمایند. همچنین در مواردی که به جهت اعمال قدرت اجرایی دولت، فعل یا ترک فعلی منجر به ورود ضرر و آسیب به دیگران شده باشد نیز دولت باید غرامت قربانیان را پرداخت نماید.

۳-۱. آسیب اجتماعی‌شناسی (زمین‌لرزه‌شناسی)

زمین‌لرزه‌شناسی با عنوان آسیب اجتماعی‌شناسی در پی بررسی آسیب‌ها و خطراتی است که جرم تنها یکی از این مصادیق است. جرم‌شناسی بر مبنای زمین‌لرزه‌شناسی به بررسی مهم‌ترین مخاطراتی می‌پردازد که عنوان مجرمانه ندارند، مانند کوتاهی حکمرانان در مدیریت حوادث اجتماعی و طبیعی. همچنین به بررسی اقدامات حکومت‌ها که با توجه نفع عمومی دست به اقداماتی مخاطره‌آمیز می‌زنند و آسیب‌هایی را برای برخی گروه‌ها و اقشار به وجود می‌آورد نیز می‌پردازد (شمس ناتری و شهریاری، ۱۳۹۴: ۲۸۰). رفتارهای حکومت‌ها و اشخاص حقوقی که عنوان مجرمانه ندارند در این گستره‌ی مطالعاتی قرار می‌گیرند. توسعه‌ی مسئولیت حکومت‌ها از مهم‌ترین ابعاد مطالعاتی مربوط به این نظریه است.

این رویکرد مسئولیت حکومت‌ها را حتی در زمینه‌ی کوتاهی در رویارویی با مشکلات اجتماعی مورد بررسی قرار می‌دهد (صادقی و سایرین، ۱۳۹۹: ۱۱۶). زمین‌لرزه‌شناسی رویکردی است که سعی دارد توجه به آسیب‌ها و مخاطرات اجتماعی گسترده و رفتارهای منتهی به آن را جایگزین توجه صرف به جرم کند (شهریاری و شمس ناتری، ۱۳۹۴: ۳۲۵). با این اوصاف باید گفت که یکی از موارد تحقق مسئولیت کیفری برای حکومت‌ها، این است که این اشخاص حقوقی را سبب اقوی از مباشر در جرایمی بدانیم که به جهت رفتارهای ارتكابی ضداجتماعی حکومت‌ها، توسط مباشرین (شهروندان) واقع شده‌اند.

تلقی جرم به عنوان آسیب اجتماعی تا جایی پیش رفته است که به جای واژه‌ی جرم از زیان‌های ایجاد شده توسط حکومت صحبت شده است (شیری و جعفرپور، ۱۴۰۰: ۳۵۰). حال، اگر این مرتکبان از بدنه‌ی حاکمیت باشد و از سوی دیگر دارای مصونیت نیز باشد، چگونه می‌توان به آسیب‌های اجتماعی و انفرادی وارده در عرصه‌ی حقوق کیفری رسیدگی کرد، مسلماً نیاز به ابزاری قوی‌تر و نگاهی سخت‌گیرانه وجود دارد که تمامی افعال و اعمال حکومت را زیر ذره‌بین قرار دهد و حتی رفتارهایی با اثر غیرمستقیم بر نتیجه‌ی مجرمانه را به عنوان سبب اقوی از مباشر شناسایی نماید. شاید بتوان در این جایگاه، سخن از عوامل موجهه‌ی جرم نیز به میان آورد و اعمال ارتكابی افراد اجتماع را فاقد عنصر

دولت به عنوان سبب اقوی از مباشر در ارتکاب جرم | آهنگران و همکاران | ۱۴۱

قانونی جرم دانست، چرا که مرجع جرم‌انگاری خود سبب وقوع جرم شده و نقض غرض کرده پس در محاکمه و انتساب مسئولیت کیفری به مرتکب نیز که توسط همین نهاد صوت می‌گیرد لازم است نقش مرتکب نادیده گرفته شود یا در مقام دفاع از او حکم به وجود موانع مسئولیت کیفری داده شود.

۴-۱. اهداف طلایی شخص حقوقی؛ نظریه‌ی خط‌مشی

این مبنا با پذیرش نظریه‌ی سیاست و خط‌مشی اشخاص حقوقی توانست مشکلات ناشی از عدم امکان انتساب برخی جرایم از جمله قتل غیرعمد به اشخاص حقوقی را مرتفع کند. (شریفی، ۱۳۹۲: ۱۱۹ تا ۱۲). مطابق این نظر که با عنوان اهداف طلایی مطرح شد، مسئولیت حکومت فارغ از قصد و اراده‌ی اشخاص حقیقی و یا تصمیمات مدیران و رهبران شخص حقوقی که قوه‌ی عصبی اشخاص حقوقی در نظر گرفته می‌شوند، می‌تواند مسئولیت کیفری حکومت را در جرائم متعدد توجیه و به اثبات برساند. در این نظریه مسئولیت کیفری حکومت با توجه به سیاست و خط‌مشی شخص حقوقی و با تدقیق و بررسی اساسنامه، اصول، شیوه‌ی رفتار، قواعد و احکامی که به کارمندانش دیکته می‌کند تا در مسیر دستیابی به اهداف طلایی خود قرار گیرد مشاهده می‌شود (حیدری و واعظی، ۱۳۹۹: ۴۸). بر همین مبنا می‌توان گفت که حکومت در جرایم مذکور و خسارات ایجاد شده به عنوان سبب اقوی از مباشر مسئولیت کیفری داشته و ملزم به جبران زیان است. مبانی گفته‌شده در خصوص مسئولیت کیفری حکومت بر اساس اقوی بودن سبب از مباشر، با اهداف حقوق کیفری و نیز با وظایف و کارکردهای خاص حکومت در یک راستا قرار دارد. حکومت مسبب بسیاری از رفتارهایی است که در سطح عمومی جامعه واقع می‌شود، گاهی این تسبیب از قدرت کافی و لازم برخوردار بوده و می‌تواند موجب مسئولیت کیفری حکومت‌ها نیز باشد و زمانی تنها می‌توان حکومت‌ها را به جهت کارکردهای آن ملزم به جبران زیان دانست. با این اوصاف می‌توانیم به چالش‌هایی نیز در این حوزه برخورد کنیم که مانع از احراز مسئولیت کیفری برای حکومت بر مبنای سبب اقوی از مباشر می‌گردد که در مباحث بعدی به آن اشاره خواهد شد.

۲. معیارهای تشخیص سبب اقوی از مباشر و تطبیق با اعمال حکومت

در فرضی که سبب قوی تر از مباشر باشد و نقش آن در ورود خسارت بیشتر باشد مسئولیت با سبب است. در بیان فقها، اتفاق در خصوص مصادیق سبب اقوی از مباشر دیده نمی‌شود. در لمعه به استثناء غرور و اکراه اکتفا شده و در قواعد به اکراه اکتفا شده است. در دفاع مشروع نیز اختلاف است چنانکه برخی فقها حکم به مسئولیت کیفری مهاجم داده و برخی در برخی فروع برای مهاجم قائل مسئولیت کیفری نیستند (محقق داماد، ۱۳۶۳: ۲۶۷). در نهایت به نظر می‌رسد که داوری نهایی باید به عرف واگذار شود به نحوی که در موارد مصرحه‌ی قانونی نیز که به اقوی بودن سبب از مباشر اشاره شده است، باز هم لازم است که معیار استناد عرفی مدنظر قرار گیرد. به عنوان مثال، اگر مباشر جاهل باشد یا مغرور، عمل حکومت به عنوان سبب باید به گونه‌ای مؤثر در اراده‌ی مباشر باشد که نتوان نتیجه‌ی محقق شده را به مباشر منتسب کرد. این موضوع از آن جهت اهمیت دارد که عموماً حکومت‌ها مستقیماً و مباشرتاً مرتکب جرایم نمی‌شوند و عمل غیر قانونی^۱ انجام نمی‌دهند و نتیجه‌ی اعمال غیرمستقیم آن‌ها است که زیانبار است. بنابراین، باید مصادیق این سببیت اقوی مشخص گردد و مسئول اصلی مشخص شود. جرایم حکومتی می‌تواند شرایط ساختاری و فضایی را ایجاد کند که اشکال مختلف جنایت یقه‌سفید را تسهیل یا ترویج کند (Friedrichs ۲۰۰۰، <https://www.taylorfrancis.com>). به نظر نگارنده در مواردی که سبب تأثیر واقعی و کافی در تحقق رویدادی را دارد، چنانچه عمل او لاجرم در شرایط نوعی و معمولی به این نتیجه می‌انجامد، می‌توان سبب را اقوی از مباشر دانست و در غیر این صورت، اقوی بودن سبب از مباشر منتفی است. با این معیار به بررسی موضوع در خصوص رفتار حکومت می‌پردازیم و مصادیق سبب اقوی از مباشر را با رفتار دولت تطبیق می‌دهیم.

---

۱. غیر قانونی بودن را نباید الزاماً به معنای مخالفت با قوانین موضوعه، بلکه نیز باید به معنای مخالفت با حقوق بشری اشخاص در نظر گرفت (نبی‌اله غلامی و حسین غلامی، ۱۴۰۱: ۱۴).

۲-۱. عمدی و آگاهانه بودن عمل حکومت در مقام سبب

ماده‌ی ۵۲۶ قانون مجازات اسلامی معیار مسئول دانستن سبب را در فرض اجتماع سبب و مباشر، قابلیت استناد عمل به سبب دانسته است. در این فرض، امکان تصور اینکه حکومت به عنوان مسبب در جرمی مداخله نماید که مباشر آن صغیر غیرممیز، مجنون بی اختیار یا جاهل و مانند آن‌ها باشد دور از ذهن به نظر می‌رسد. به جهت اینکه اعمال دولت عموماً همراه با سوء نیت نیست و قاعدتاً این موضوع منتفی است. ولی فرض وجود عنصر معنوی به دلیل نوع اعمال ارتكابی قابل تصور می‌باشد. زنی که توسط دیگری با خودرو ربهوده شده است برای فرار از دست وی خود را از خودروی در حال حرکت به بیرون پرتاب می‌کند، مثالی بارز از اقوی بودن سبب از مباشر است (میرمحمدصادقی، ۱۳۹۲: ۵۲). در مورد حکومت، به این امثال و موارد عملی کمتر می‌توان برخورد، به خصوص در حوزه‌ی جنایات و جرایم مستلزم دیه و قصاص، چراکه در جرایم عمدی، «قصد مجرمانه» عنصر روانی آن جرم است؛ اما در جرایم غیر عمدی، قصد مجرمانه منتفی است و به جای آن «تقصیر» رکن روانی جرم را تشکیل می‌دهد. برابر ماده‌ی ۷۰ قانون دیات سابق هرگاه در صورت دخالت سبب و مباشر در ارتکاب جنایت، تأثیر سبب بیشتر از تأثیر مباشر باشد فقط سبب ضامن خواهد بود. بدیهی است در این فرض مباشر اغلب فاقد شرایط عامه‌ی تکلیف (یعنی عقل، بلوغ، اختیار و علم به حرمت است) و علی‌الاصول موجودی غیرمسئول و در واقع نوعی وسیله‌ی ارتکاب جرم تلقی می‌شود و ممکن است انسانی چون طفل غیرممیز و یا فرد مجنونی بوده و یا جاندار غیرانسانی چون سگ یا موجودی جامد چون آب و آتش باشد. مواردی را که در قانون مجازات اسلامی به عنوان سبب اقوی از مباشر تصور شده به صورت موردی در خصوص امکان تحقق در مورد حکومت مورد بررسی قرار می‌دهیم.

۲-۱-۱. جهل مباشر به اهداف اعمال حکومتی در نتیجه‌ی عدم آگاه‌سازی

مباشر جاهل، به دلیل جهل مسئولیتی ندارد. در این مورد نیاز به احراز سوء نیت یا عمدی بودن عمل مسبب وجود ندارد، هرچند که سوء نیت عام (عمد در رفتار یا قصد فعل) و سوء نیت خاص (عمد در نتیجه یا قصد نتیجه) می‌تواند عنوان عمدی یا شبه عمدی به عمل

مجرمانه دهد. اعمال حکومت در مقام تقنین، اجرا یا قضاوت مبتنی بر محاسباتی قاعدتاً عقلایی و منطقی است که هدف خاصی را در نظر دارد. این سازمان یافتگی در اعمال، برای عموم مردم قابل تصور و استنباط نیست، چه بسا تصمیم حاکمیت دارای هدفی مفید باشد ولی ابزار مورد استفاده کارآمد نباشد و مردم به جهت جهل به غایت این تصمیم، اقدام به ارتکاب اعمالی مجرمانه نمایند که در تقابل با مقررات موضوعه باشد یا اینکه حقوق افراد را تضییع نماید و حال اینکه علم به موضوع و هدف و توجیه مناسب مردم توسط حکومت می‌توانست مانع از این رخداد گردد. بنابراین ریشه‌ی این جهل به عمل حاکمیت باز می‌گردد که سبب وقوع جرم شده است. زمانی که مردم از بیم حوادث طبیعی مانند شیوع بیماری کرونا، به فروشگاه‌ها هجوم می‌آورند و اقدام به سرقت و تخریب می‌نمایند، سبب گسترش این عناوین مجرمانه، عدم آگاه‌سازی مردم توسط نهادهای حکومتی نسبت به این بیماری است که می‌تواند در قالب فعل ارائه‌ی اطلاعات نادرست و پیش‌بینی غلط باشد یا اینکه به صورت ترک فعل و عدم آگاه‌سازی صورت پذیرد. منشأ این جهل حکومت است که مسئولیت حفظ بهداشت و ایجاد آرامش را بر عهده دارد و مردم خود را در شرایط اضطرار تصور کرده و اقدام به نقض قوانین می‌نمایند.

۲-۱-۲. فریب مباشر توسط حکومت در شرایط نامناسب اقتصادی و

اجتماعی

جهل مباشر در انجام عمل مجرمانه اگر به جهت اقدامات حکومت صورت گیرد، مباشر را مغرور به حساب خواهند آورد. برای درک این موضوع، انتساب فریبکاری به دولت لازم است. در موضوعات اقتصادی به خصوص در مورد بورس، فریب سرمایه‌گذاران از منظر بسیاری از خبرگان اقتصادی و سیاسی در سال ۱۳۹۹ انجام پذیرفت. سیگنال‌دهی توسط دولت سبب شد که عده‌ای با عناوین مشاوره، سبدگردانی و امثال آن وارد بورس شده و اموال مردم را در این بازار نابود سازند و با عناوین مجرمانه متعدد مورد محاکمه قرار بگیرند که به نظر می‌رسد می‌توان در این مورد، مجرمان را به عنوان مباشر ضعیف در قبال سبب اقوی (حکومت) فاقد مسئولیت کیفری دانست. در خصوص جرم حکومتی، رانت

دولت به عنوان سبب اقوی از مباشر در ارتکاب جرم | آهنگران و همکاران | ۱۴۵

اطلاعاتی یکی از مهم‌ترین ابزارهای تعیین‌کننده است؛ در رانت اطلاعاتی از فاصله‌ی زمانی بین اتخاذ یک تصمیم تا اعلام عمومی و اجرای آن سوءاستفاده می‌شود، بدین معنا که نهادهای تصمیم‌گیرنده به خاطر دسترسی به اطلاعات خاصی که در اختیار دارند بهتر می‌توانند شرایط و اوضاع و احوال را تحت کنترل خود داشته باشند (غلامی و غلامی، ۱۴۰۱: ۲۰).

از جمله جرایمی که به دنبال این فریبکاری دولت از سوی افراد مغرور ارتکاب یافته می‌توان به این موارد اشاره کرد: قیمت‌سازی‌های کاذب، معامله بر اساس اطلاعات نهانی (سیگنال‌فروشی)، اقدامات منجر به ایجاد ظاهری گمراه‌کننده از روند معاملات اوراق بهادار، اغوای اشخاص به انجام معاملات اوراق بهادار از هر طریق ممکن و برخی از عناوین مجرمانه‌ی دیگر که به جهت مغرور شدن افراد تحت تأثیر سیگنال‌های دولتی صورت گرفت و در ماهیت خود عملی با سوء نیت و قصد ایجاد زیان نبوده بلکه برخی با این تصور که دولت از بورس حمایت خواهد کرد و با در نظر گرفتن موضع دولت اقدام به سبدگردانی و سیگنال‌دهی نمودند که در نتیجه به عنوان مجرمانه در این باب محاکمه شدند و این در حالی است که به نظر نگارنده در برخی از این جرایم، این امکان وجود داشت که دولت را به عنوان سبب اقوی از مباشر مسئول دانست و حکم به برائت مباشران مغرور صادر نمود.

۳-۱-۲. اکراه و اضطرار مباشر

اکراه در اصطلاح حقوقی عملی است تهدیدآمیز از طرف کسی نسبت به دیگری به منظور تحقق بخشیدن عمل مورد نظر اکراه‌کننده (جعفری لنگرودی، ۱۳۸۶: ۷۳). اکراه از عوامل رافع مسئولیت کیفری مباشر بوده مگر در قتل که اکراه‌شونده همچنان مسئول است. اضطرار در اصطلاح حقوقی حالتی است که در آن تهدید وجود ندارد، ولی اوضاع و احوال برای انجام یک عمل طوری است که انسان با وجود عدم رضایت و تمایل به انجام کاری، آن را علی‌رغم میل باطنی خود از روی قصد و رضا انجام می‌دهد (جعفری لنگرودی، ۱۳۸۶: ۵۶). ماده‌ی ۱۵۲ قانون مجازات اسلامی مباشر مضطر را با شرایطی فاقد

مسئولیت کیفری می‌داند. حال اگر شرایط اضطراری و خطرات به وجود آمده توسط حکومت ایجاد شده باشد می‌توان دولت را به عنوان سبب اقوی از مباشر قلمداد کرد. اضطرار، ممکن است از وضعیت اقتصادی، اجتماعی، جسمی، عواطف و احساسات شخص مضطر یا حوادث طبیعی و غیرمترقبه ناشی شود (انصاری، ۱۳۹۰: ۲۸). اگر وضعیت اضطراری در نتیجه‌ی فشار و تهدید غیرمستقیمی به وجود آید که به شخصی تحمیل شده است و این شخص برای احتراز از اثر این تهدید، ناچار از انجام آن عمل شود، این وضعیت را نیز بایستی اضطرار تلقی کرد (شهیدی، ۱۳۷۷: ج ۱، ۱۹۴). به عقیده‌ی برخی نرخ جرم بر اثر تورم، افزایش پیدا می‌کند؛ زیرا لحظات سخت موجب تحریک رفتارهای جنایی می‌شود. ضمن آنکه تورم موجب کاهش ظرفیت‌های جامعه برای ایجاد موانع در برابر جرم می‌گردد (ابراهیمی و چاکزهی، ۱۳۹۴: ۱۱۷). این عوامل را نمی‌توان تنها محدود به مطالعات جرم‌شناختی نمود، بلکه از موضوع حقوق کیفری و انتساب مسئولیت کیفری نیز قابل استناد است، چراکه اگر واقعاً وضعیت اضطراری ایجاد شده باشد چه جای تردید است که ایجادکننده‌ی وضعیت اضطراری را دارای مسئولیت کیفری بدانیم هر چند حکومت باشد. در شرایط اضطرار اگر حرکتی احمقانه، غیرمعقول و غیرعادی از مباشر سر بزند و اقداماتی که ناشی از عامل اولیه نیست از او سر بزند مسلماً مسئولیت با خود قربانی است.^۱ (امینی و عنایت تبار، ۱۳۹۷: ۱۵). بنابراین، اینکه شرایط اقتصادی و اجتماعی ایجادشده به وسیله‌ی دولت به اندازه‌ای باشد که بتوان گفت وضعیت اضطرار نموده است، بستگی به شدت و وخامت اوضاع دارد.

حکومت‌ها با ابزارهایی نظیر وارد ساختن کشتگران دیگر به عرصه‌ی بازی خود با شهروندان، استفاده از رانت‌ها و ابزارهای اطلاعاتی، تغییر دادن قواعد و مقررات حاکم بر بازی، باعث برهم خوردن تعادل شده و بدین سان موجبات نقض نظام‌مند حقوق شهروندان را فراهم می‌آورند (غلامی و غلامی، ۱۴۰۱: ۱۰). ایجاد این شرایط توسط حکومت سبب

۱. این معیار را می‌توان در دعوی روبرتس در انگلستان یافت که بر این اساس در سال ۱۹۷۱ دعوی دختری که برای جلوگیری از تجاوز جنسی متهم از داخل اتومبیل در حال حرکت به بیرون پرید و این عمل، معقول و قابل پیش‌بینی بود. (به نقل از مایینی و عنایت تبار: ۱۳۹۷: ۱۶).

دولت به عنوان سبب اقوی از مباشر در ارتکاب جرم | آهنگران و همکاران | ۱۴۷

وقوع جرایم توده‌ی مردم و گریز از قوانین شده و در نهایت تحقق عناوین مجرمانه را فراهم می‌کند و این موضوع به جهت اقوی بودن سبب (حکومت) نسبت به مباشران (مردم و شهروندان) است.

۴-۱-۲. مسئولیت کیفری حکومت به جهت مباشرت صغیر و مجنون

سوء استفاده‌کننده از ضعف نفس صغیر و مجنون به عنوان سبب اقوی از مباشر شناخته شده و دارای مسئولیت کیفری است. با توجه به اینکه برای تحقق این موضوع نیاز به سوء نیت عام وجود دارد، به نظر می‌رسد که نمی‌توان برای دولت قائل به این موضوع بود که بر این اساس دارای مسئولیت کیفری به جهت اقوی بودن سبب از مباشر باشد. نحوه‌ی تربیت اطفال و نوجوانان در سرنوشت جامعه نقش اساسی دارد؛ دولت از طریق آموزش و پرورش عمومی و همگانی در مراحل مختلف ابتدایی، متوسطه و عالی مداخله دارد و از طریق وسایل ارتباط جمعی نیز این وظیفه‌ی مهم اجتماعی را انجام می‌دهد. آموزش نامناسب یا نبود امکانات آموزشی و تربیتی یا تربیت در مدار رفتارهای ناهنجار اجتماعی می‌تواند موجب پدید آمدن برخی از رفتارهای مجرمانه از سوی نوجوان باشد که مسبب آن دولت است. این عوامل گرچه بسیار دور و بعید هستند و شاید تنها از منظر جرم‌شناختی و علت‌یابی جنایی قابل بررسی باشند ولی در مواردی، چنان تأثیر مستقیم بر ارتکاب جرم دارند که به مرحله‌ی سبب ارتقا یافته و حتی می‌تواند اقوی از مباشر محسوب گردد و مسئولیت کیفری را دارا باشد.

۲-۲. تقصیر جزایی دولت به عنوان سبب جرم

عنصر روانی لازم برای احراز مجرمیت در رفتار حکومت در مقام سبب قابل احراز نیست مگر اینکه با توسل به عناوین دیگر مانند بی‌مبالاتی، بی‌احتیاطی و امثال آن بخواهیم به این مسئله دست یابیم. در جرایم عمدی قصد مجرمانه برای تحقق عمدی بودن جرم لازم است و در جرایم غیر عمدی تقصیر لازم است. جرایم حکومتی در یک نظام سیاسی سبب فرسایش سرمایه‌ی اجتماعی و ضعیف شدن دلبستگی مردم به حکومت، کاهش تعهد و اعتقاد به ارزش‌های اجتماعی می‌شوند (جوادی و آقابابائی، ۱۴۰۰: ۲). این اسباب سبب

بروز جرایم عمدتاً سیاسی و علیه حکومت خواهد بود و حکومت به دنبال کنترل اوضاع مجدد اقدام به جرایم حکومتی دیگر خواهد کرد یا سبب برخی جرایم دیگر ناشی از تعقیب کیفری را فراهم می‌سازد. در این جایگاه غیر از استناد به تقصیر حکومت، چه مبنای معقولی برای این جرایم می‌توان برشمرد.

تقصیر از ریشه‌ی قصر، یقصر است (قاسم‌زاده، ۱۳۸۵: ۳۱) که در حقوق جزا در دو معنای متفاوت به کار رفته است: معنای عام که مترادف عنصر روانی می‌باشد و شامل عمد، غفلت و بی‌مبالاتی می‌شود (میرسعیدی، ۱۳۸۳: ج ۱، ۶۷). معنای خاص که منحصر در بی‌احتیاطی، غفلت و بی‌مبالاتی است و در نقطه‌ی مقابل قصد مجرمانه قرار می‌گیرد (جعفری لنگرودی، ۱۳۸۶: ۱۷۵). برخی تقصیر را تحت عنوان «خطای غیر عمدی» و شاید «خطای جزایی» معرفی کرده‌اند (صانعی، ۱۳۸۲: ۴۹۰؛ نوربها، ۱۳۸۱: ۱۹۸؛ صادقی، ۱۳۸۳: ۲۲۱). تقصیر جزایی در اصطلاح انجام کاری است که در ارتکاب آن، احتمال ایراد صدمه یا ضرر و زیان به دیگری و یا اختلال در امری از امور اجتماعی وجود دارد (شامبیاتی، ۱۳۷۵: ج ۱، ۴۱۵). تقصیر یا خطای جزایی، عنصر روانی جرایم غیرعمدی است. وجود این تقصیر در کلیه‌ی جرایم غیرعمد ضروری است و عنصر مادی به تنهایی برای تحقق جرم کافی نیست (اردبیلی، ۱۳۸۱: ج ۱، ۲۴۶). در جرایم غیرعمدی، مرتکب، عمل را با اراده انجام می‌دهد؛ اما نتیجه‌ی حاصله از آن را نمی‌خواهد و گاهی حتی این نتیجه را پیش‌بینی هم نمی‌کند (صانعی، ۱۳۸۲: ۳۷۳).

قانون مجازات اسلامی بدون تعریف تقصیر، مصادیق آن را در تبصره‌ی ماده‌ی ۱۴۵ اعم از بی‌احتیاطی و بی‌مبالاتی می‌داند و مسامحه، غفلت، عدم مهارت و عدم رعایت نظامات دولتی و مانند آن‌ها را حسب مورد، از مصادیق بی‌احتیاطی یا بی‌مبالاتی محسوب می‌کند. بنابراین، تقصیر یا خطای جزایی عبارت است از فعل یا ترک فعلی که آگاهانه انجام شده ولی نتیجه‌ی مورد نظری که به دست می‌آید نه مد نظر مرتکب بوده و نه اینکه نتیجه‌ی مورد نظر را پیش‌بینی می‌کرده است.

حکومت در انجام برخی از وظایف خود به خصوص در تصمیم‌گیری‌های مهم در مسائل اساسی ممکن است مرتکب یکی از مصادیق تقصیر جزایی باشد؛ بر همین مبنای

دولت به عنوان سبب اقوی از مباشر در ارتکاب جرم | آهنگران و همکاران | ۱۴۹

امکان اقوی بودن دولت در مقام سبب نسبت به مباشر قابل تصور است، چنانکه در یکی از آرای کیفری به این موضوع اشاره شده و به مسئولیت کیفری دولت در مقام سبب اقوی از مباشر اشاره شده است.^۱

---

۱. این رأی که در شعبه‌ی چهارم دادگاه عمومی بخش چهارباغ صادر شده و با عنوان اتهامی اخلال در نظم و آسایش عمومی جریان رسیدگی شروع شده است در مورخه‌ی ۱۳۹۸/۹/۱۷ صادر شده است. رأی دادگاه به این صورت است: «در رابطه با اعلام جرم پلیس امنیت و اطلاعات شهرستان ساوجبلاغ علیه آقای ... به اتهام اخلال در نظم و آسایش عمومی از طریق راه‌بندی در جاده‌ی قزلحصار مورخه‌ی ۲۵ آبان ۱۳۹۸ توسط دو خودرو تریلی به رانندگی متهمان با عنایت به محتویات پرونده و اظهارات متهمان و تحقیقات به عمل آمده باید اظهار داشت که هر دو متهم راننده‌ی ماشین سنگین بوده و هنگام عبور از جاده در پشت جمعیت معترضی که ماشین‌های خود را در وسط خیابان در اعتراض به افزایش قیمت غیرمعقول و خارق‌العاده و ناگهانی بنزین پارک کرده بودند متوقف شده‌اند. صرف نظر از دفاعیات ایشان که بیان داشته‌اند ناخواسته در ترافیک مانده بودیم و به علت طول زیاد تریلی قادر به دور زدن نبودیم به نظر می‌رسد همدلی آنان با جمعیت حاضر و هم‌نوایی با خودروهای خاموش شده در جاده موجب توقف طولانی ایشان شده باشد چه اینکه حسب گزارش شفاهی افسر پرونده، مأموران ناجا در همان ساعت ابتدایی با تلفن همراه متهمان تماس حاصل نموده و تذکرات لازم مبنی بر حرکت سریع و خروج از منطقه را به ایشان داده‌اند. به هر ترتیب با عنایت به اینکه حسب ماده‌ی ۶۱۸ قانون مجازات اسلامی (کتاب تعزیرات) بزه اتهامی از جرایم مقید به نتیجه محسوب شده و رفتار مجرمانه آن صرفاً از طریق سه فعل انحصاری ۱- هیاهو و جنجال؛ ۲- حرکات غیر متعارف و ۳- تعرض به افراد قابل تحقق است و در مانحن فیه علیرغم تحقق نتیجه (اخلال نظم و آسایش و آرامش عمومی) بر فرض محال (بدیهی است که اخلال در نظم و آسایش و آرامش عمومی مردم نتیجه‌ی مستقیم بی‌تدبیری دولت در اجرای یک طرح غیر کارشناسی بوده و عرف جامعه‌ی ایرانی دولتمردان را مسئول اخلال به وجود آمده می‌داند، چراکه سبب اقوی از مباشر بوده‌اند) ارتکاب رفتار مورد تصریح قانونگذار از سوی متهمان منتفی است، زیرا اعتراض غیرمسلحانه به حکمرانی نامطلوب از مؤلفه‌های اساسی حدود آزادی مصرح در اصل بیست و هفتم قانون اساسی کشورمان بوده و بدیهی است اخلاقی به مبانی اسلام نداشته است چه اینکه چند تن از مراجع عظام تقلید در پیامی این اقدام دولت را ناپسند و برخلاف مصلحت دانستند. لذا رفتار متهمان را با توجه به اوضاع و احوال آن روزها متعارف ارزیابی کرده و منطبق بر نافرمانی مدنی به عنوان روشی خشونت‌پرهیز برای اعتراض به سیاست غلط بنزینی دانسته و نظر به عدم احراز ارتکاب رفتار مجرمانه مدنظر قانونگذار، دادگاه به جهت عدم وقوع بزه با رعایت اصل برائت به استناد اصل سی و هفتم قانون اساسی و ماده‌ی چهارم قانون آیین دادرسی کیفری حکم برائت صادر و اعلام می‌دارد.»

دادگاه کیفری در این رأی به شکلی ابتکاری و شاید بتوان گفت با توسل به قاعده‌ای نادر و تحلیلی کمیاب اقدام به احراز مسئولیت کیفری برای دولت به جهت تصمیمات به اصطلاح غلط، بدون تدبیر و غیرکارشناسی نموده است. این شیوه‌ی نگارش حکم که بی سابقه به نظر می‌رسد به نوعی به تقصیر جزایی دولت استناد کرده و عمل دولت را مسلماً عامدانه و با سوء نیت ندانسته است، بلکه مصداق غیرکارشناسی بودن را معادل بی احتیاطی و بی‌مبالاتی و عدم رعایت اصول تصمیم‌گیری را که همان نظامات دولتی است محل استناد خود قرار داده است. مطابق تبصره‌ی ماده‌ی ۱۴۵ قانون مجازات اسلامی در رأی فوق، حتی بدون استناد متهمین، دادگاه مستند برائت طرفین را عمل مبتنی بر تقصیر جزایی دولت در مقام سبب اقوی از مباشر دانسته است. البته رأی فوق قابل انتقاد نیز بوده اشکالاتی بر آن وارد است، مانند اینکه به نظر می‌رسد دادگاه برای صدور حکم برائت می‌توانست به موضوعات دیگر نیز استناد متوسل شود. در اینجا به بررسی هر کدام از مصادیق تقصیر جزایی خواهیم پرداخت و نسبت به رفتار حکومت مورد مقایسه قرار خواهیم داد.

۱-۲-۲. بی احتیاطی

این مورد انجام عملی است که عرفاً یک انسان محتاط (عاقل) مرتکب آن نمی‌شود (صانعی، ۱۳۸۲: ۳۹۲؛ صادقی، ۱۳۸۳: ۲۲۱؛ اردبیلی، ۱۳۸۱: ۲۴۸؛ گلدوزیان، ۱۳۹۳: ۱۷۳). مرجع تشخیص بی احتیاطی عرف است، در رأی صادره که بدان اشاره شد، دولت به نتایج عمل خود که عرفاً قابل پیش‌بینی بوده باید آگاهی می‌داشته و هر رفتار بعدی و هرگونه مباشرت در جرایم متعاقب این تصمیم می‌تواند موجب مسئولیت حکومت به عنوان سبب اقوی از مباشر باشد. آنچه باید تشخیص داده شود، این است که آیا عمل واقع شده در زمان و مکان معین و تحت شرایط خاص عرفاً قابل پیش‌بینی بوده است. تصمیمات و اقدامات اجرایی حکومت به این جهت که برگرفته از یک خرد جمعی بوده و منطقی‌اً باید کارشناسی شده و نتایج آن پیش‌بینی شده باشند، می‌تواند موجب مسئولیت کیفری حکومت شود.

۲-۲-۲. بی‌مبالاتی

بی‌مبالاتی به معنای عدم انجام عملی است که ضروری است (صانعی، ۱۳۸۲: ۳۹۲؛ صادقی، ۱۳۸۳: ۲۲۱؛ اردبیلی، ۱۳۸۱: ۲۴۸). بی‌مبالاتی همان بی‌احتیاطی است به صورت ترک فعل و خودداری از انجام عملی که انجام آن شرط احتیاط است (گلدوزیان، ۱۳۹۳: ۱۷۳). حکومت در انجام بسیاری از وظایف خود کوتاهی نموده و با ترک فعل خود سبب شده است اثرات منفی مستقیم و غیرمستقیم به جهت رفتار و مباشرت دیگران پدید آید. عدم تدوین مقررات مربوط به حفظ محیط زیست می‌تواند منجر به آلودگی منابع طبیعی توسط افراد و اشخاص حقیقی شود، عمل آلودگی محیط زیست گرچه مطابق قوانین خاص کیفری، مجرمانه است ولی می‌توان عدم تعیین مصادیق آلودگی از سوی حکومت را سبب ارتکاب این جرم دانست. به عنوان مثال دیگر، می‌توان به این نظر کارشناسی در خصوص تورم اشاره کرد که بیان می‌دارد: «حکومت با بی‌مبالاتی باعث افزایش رشد نقدینگی شده است»^۱. حال تصور کنید شخصی به دلیل این سیاست‌ها، گرانیفروشی نماید یا به عبارت بهتر مطابق با عرضه و تقاضا و میزان نقدینگی و عرف اقتصاد، قیمت‌گذاری نماید و به عنوان مجرمانه‌ی گرانیفروشی^۲ متهم شود، در این صورت می‌توان برای حکومت به جهت سبب اقوی از مباشر مسئولیت کیفری قائل شد.

۲-۲-۳. عدم مهارت

عدم مهارت یعنی نداشتن توانایی جسمانی و روانی در انجام دادن عملی که حسن انجام آن مستلزم داشتن توانایی‌های مذکور است. عدم مهارت ممکن است مادی یا معنوی باشد. عدم مهارت مادی یا بدنی، نداشتن ورزیدگی و تمرین کافی در اموری است که انجام آن مستلزم یادگیری و تمرین است (گلدوزیان، ۱۳۹۳: ۱۷۳). عدم مهارت به صورت معنوی

1. <https://tv4.ir/Content/34524>.

۲. ماده‌ی ۲ قانون تعزیرات حکومتی ۱۳۶۷: گرانیفروشی عبارت است از عرضه‌ی کالا یا خدمات به بهای بیش از نرخ‌های تعیین شده توسط مراجع رسمی به طور علی‌الحساب یا قطعی و عدم اجرای مقررات و ضوابط قیمت‌گذاری و انجام هر نوع اقدامات دیگر که منجر به افزایش بهای کالا یا خدمات برای خریدار گردد.

یا ذهنی به این صورت است که مثلاً ممکن است یک پزشک، قواعد حرفه‌ای خود را رعایت نکند (ژان پرادل، ۱۳۸۶: ۱۳۰). عدم مهارت برای حکومت زمانی قابل تصور است که امور فنی و پیچیده‌ی حاکمیتی و تصدی‌گری را نتواند به خوبی و با تدبیر اداره نماید. تصمیمات نادرست و بدون تدبیر، عدم‌گزینه‌ی افراد شایسته، برخورد غیرکارشناسی با مشکلات اقتصادی و اجتماعی و ... را می‌توان نمونه‌های از عدم مهارت یک حکومت در اداره‌ی امور دانست. هر گاه مصادیق یادشده سبب عملی مجرمانه از سوی مباشر شود، تصور دولت به عنوان سبب اقوی از مباشر محرز است.

یکی از روش‌های مهم اثرگذاری بر روی افراد که می‌تواند موفقیت رهبران را تضمین کند داشتن مهارت سیاسی برای رهبران است. مدیران به سطح بالایی از مهارت سیاسی نیاز دارند تا سازگاری خود را با مقاومت پنهان و آشکار برای تغییر در سازمان شکل دهند. آن‌ها می‌توانند مهارت هوش سیاسی خود را با گسترش روابط شخصی با کارکنان، همکاران، ارباب رجوع و سرپرستان افزایش دهند (Peled, ۲۰۰۰: ۱۰۸). به نقل از: یوسفی و سایرین، ۱۳۹۷: ۱۷۹). برخی چهار بعد متمایز را برای مهارت سیاسی شناسایی کرده‌اند که عبارتند از هوشیاری اجتماعی، نفوذ بین فردی، توانایی شبکه‌سازی، صداقت آشکار (یوسفی و سایرین، ۱۳۹۷: ۱۷۹). به طور کلی، مدیریت سیاسی و داشتن مهارت در حوزه‌ی تصمیم‌گیری و اجرایی می‌تواند به عنوان یکی از مهم‌ترین خصوصیات یک دولت قابل توجه باشد. عدم مهارت در این حوزه منجر به بروز رفتارهایی از سوی شهروندان خواهد شد و همین اعمال در مواقعی، مجرمانه محسوب می‌شود و سببیت دولت به شکل اقوی را می‌توان تصور کرد.

۴-۲-۲. عدم رعایت نظامات توسط حکومت

مراد از نظامات دولتی، کلیه‌ی قواعد و مقرراتی است که از طرف مقامات صلاحیت‌دار به صورت قانون، تصویب‌نامه، آیین‌نامه یا دستور الزامی صادر می‌شوند و اشخاص مکلف به رعایت آن هستند (ولیدی، ۱۳۸۸: ۲۴۵). مرجع وضع نظامات دولتی، دستگاه قانونگذاری است. حکومت از یک سو خود نهادی است که با بهره‌مندی از قوه‌ی قاهره به جرم‌انگاری و کیفرگذاری می‌پردازد و از سوی دیگر خود می‌تواند مرتکب جرم شود. به همین دلیل

دولت به عنوان سبب اقوی از مباشر در ارتکاب جرم | آهنگران و همکاران | ۱۵۳

است که از دریچه‌ی جرم‌شناسی جایگاه و نقش دولت منحصر به فرد است. از یک طرف هدف دولت حفاظت از جان شهروندان و تعدیل‌کننده‌ی بسیاری از اختلافاتی است که در جامعه بروز می‌کند، لیکن از سوی دیگر، نقش پیچیده‌ای در وقوع جرایم دارد (راس، ۱۳۹۳: ۱۲۱). تدوین حقوق شهروندی و سایر قوانین موجد تکلیف برای دولت به معنای اهتمام دولت برای رعایت قوانینی است که تاکنون رعایت نشده‌اند. آثار عدم رعایت حقوق ملت از سوی دولت می‌تواند منجر به برخی قانون‌گریزی‌ها و ناهنجاری‌های کیفری باشد. اگر بتوان تأثیر دولت را در این اعمال مجرمانه به عنوان سبب اقوی از مباشر اثبات کرد، مسئولیت کیفری از مباشر سلب و بر دولت تحمیل خواهد شد.

به نظر می‌رسد که تقصیر جزایی حکومت را می‌توان در دو دسته جای داد و هر کدام را عاملی برای اقوی دانستن سبب (دولت) از مباشر در جرایم مختلف تلقی کرد: جنبه‌ی اول مربوط به عدم تفکر و کوتاهی در انجام اعمال کارشناسی است. جنبه‌ی دوم مربوط به افعال مادی و اجرایی دولت است که می‌تواند در قالب‌های پیش‌گفته مانند بی‌احتیاطی، بی‌مبالاتی، غفلت و ... جای گیرد. برای اثبات مسئولیت کیفری حکومت به عنوان سبب اقوی از مباشر، رابطه‌ی علیت میان خطای جزایی حکومت و صدمه وارده باید ثابت شود و در صورتی که خطای جزایی شخصی در پیدایش صدمه شرط لازم و کافی برای وقوع نتیجه‌ی مجرمانه باشد مسئولیت کیفری با شخص مسبب است نه مباشر.

۳. چالش‌های مسئولیت کیفری حکومت به عنوان سبب اقوی از مباشر

اگر بخواهیم دولت را به عنوان سبب اقوی از مباشر در جرایم مختلف بشناسیم، به نظر می‌رسد که باید در تمامی جرایم به نحوی ردپای حکومت را بجوییم و در مقام شرکت در جرم یا سبب بعید، مسئول بشناسیم که تالی فاسد آن کمتر از فواید آن نخواهد بود. مهمترین چالش‌های پیش‌روی این نظریه عبارتند از:

۳-۱. استثنایی بودن مسئولیت کیفری حکومت

نمی‌توان دامنه‌ی حقوق کیفری را بی‌محابا توسعه داد. از حقوق جزا فقط در موارد کاملاً ضروری و به عنوان آخرین راه‌حل کمک می‌گیرند (به نقل از حاجی‌وند و سایرین، ۱۳۹۷:

۷۰). انگاره‌ی جرم در نظام عدالت جنایی به لحاظ ایدئولوژی سیاسی آن اصولاً در پی حفظ روابط قدرت فرادستان از جمله حکومت و بازتولید آن می‌باشد. بر پایه‌ی این گزاره، رفتارهای آسیب‌زا/ جرم‌زای حکومت، اساساً در نظام عدالت جنایی و جرم‌شناسی مورد شناسایی و جرم‌انگاری قرار نمی‌گیرد و به تبع آن، قربانیان آسیب‌های گسترده را که ناشی از نتایج سوء برنامه‌ها و سیاست‌گذاری‌های عمومی حکومت است مورد بازنمایی قرار نمی‌دهد (ناظمی‌پور و سایرین، ۱۴۰۱: ۳۴۷). مسئولیت کیفری حکومت با توجه به موانعی که برای انتساب مسئولیت کیفری وجود دارد با موانع مضاعف روبرو است و نمی‌توان صرف وجود ردپایی از رفتار حکومت در یک عمل مجرمانه را دست‌آویزی برای سبب قلمداد کردن حکومت و حتی اقوی بودن این سبب از مباشر دانست که به نظر خلاف عرف و اصول حقوقی است. مبنای مسئولیت کیفری حکومت، اصل عاریه‌ای بودن مجرمیت یا مسئولیت نیابتی است که گستردگی بیش از حد مسئولیت کیفری اشخاص حقوقی را دربر دارد (جعفری، ۱۳۹۵: ۷ تا ۳). حال به طریق اولی نمی‌توان مبنایی منطقی برای مسئولیت کیفری حکومت به عنوان سبب اقوی از مباشر در نظر گرفت و مسئولیت کیفری حکومت را که امری است استثنائی، به صورت موسع در حیطه‌ی سببیت نیز توسعه داد.

۲-۳. چالش در آیین دادرسی و انتساب عمل مجرمانه

محاكمه و دادرسی کیفری نسبت به اشخاص حقوقی و از جمله دولت‌ها با چالش جدی مواجه است. در مراحل مختلف دادرسی با این چالش مواجه هستیم. در مقررات آیین دادرسی کیفری، چالش‌های زیادی مانند نحوه‌ی احضار و تبیین اتهام شخص حقوقی، انحلال ارادی شخص حقوقی در جریان تحقیقات مقدماتی، قرارهای تأمین کیفری و استفاده یا عدم استفاده از برخی نهادهای ارفاقی مانند بایگانی کردن پرونده یا تعلیق تعقیب درباره‌ی اشخاص حقوقی وجود دارد (قدسی و فاضلی، ۱۳۹۹: ۲۱۷). در مراحل بعدی، انتساب عمل مجرمانه به اراده‌ی شخص حقوقی در مقام سبب اقوی از مباشر چنان دشوار به نظر می‌رسد که گویی عملی است غیرممکن و از جهت حقوقی بدون مبنا تلقی می‌شود.

البته کشف این نوع جرایم نیز چندان آسان نیست؛ افزون بر آن، تحت تعقیب قرار دادن اشخاص متهم به این نوع جرایم نیز بسیار دشوار است. کسانی که متهم به جرایم حکومتی هستند اغلب منابع مهمی در اختیار دارند که همیشه می‌توانند با استفاده از آنها در چنین شرایطی از خود دفاع کنند، به خصوص آنکه بیشتر جرایم غیرخسونت‌آمیز تحت پیگرد قرار نمی‌گیرند، زیرا مرتکبان آنها توانایی مخفی کردن آثار جرم و از بین بردن مستندات یا از بین بردن شواهد مهم را دارند. بسیاری از حکومت‌ها سعی دارند وانمود کنند که اقدامات آنها به نام حفظ امنیت ملی انجام گرفته است یا به عنوان دفاع از خود، به انکار آن متوسل می‌شوند (عبدالهی، ۱۳۹۰: ۶۸). در اصل جرایم حکومتی را کسانی انجام می‌دهند که در مسند قدرت هستند و بسیار زودتر از آنکه ما متوجه آنها شویم، اتفاق می‌افتند. اقدامات غیرقانونی حکومت بسیار به ندرت به اطلاع عموم می‌رسند چراکه این اقدامات همواره مخفی نگه داشته می‌شوند، البته این امر در حکومت‌های اقتدارگرا بسیار شایع است و هنگامی که تعدادی از جرایم حکومتی به اطلاع عموم می‌رسد و بازتاب جهانی پیدا می‌کند، مانند جوخه‌های مرگ در پاناما، شیلی و پرو، مقامات حکومتی در توجیه این مسائل، به حق حکومت در خصوص دخالت در امور برای تأمین منافع خود استناد می‌کنند (عبدالهی، ۱۳۹۰: ۶۷).

جنایت دولتی تا زمانی که دولت‌ها وجود دارند اجتناب‌ناپذیر به نظر می‌رسد. در صورت‌بندی معروف وبر (۱۹۴۷)، دولت‌ها جوامعی مبتنی بر انحصار خسونت «مشروع» در یک قلمرو هستند. آنچه خسونت را «مشروع» می‌کند این است که خود دولت آن را تحریم می‌کند. این خسونت توسط عوامل مختلف دولتی انجام می‌شود. هیچ قدرت بالاتری وجود ندارد که اطمینان حاصل کند که این انحصار بر خسونت برای منافع بیشتر استفاده می‌شود و در واقع، به طور منظم برای بزرگنمایی نخبگان حاکم به هزینه‌ی عموم مردم استفاده می‌شود (Martin, ۱۹۹۵: ۳۸۹).

به حکم مذکور در خصوص سبب اقوی بودن دولت در ماجرای گرانی بنزین نیز انتقاداتی در همین باب وارد شده است که عبارتند از:

- قاضی نمی‌تواند ضمن صدور رأی در یک پرونده‌ی خاص (مانند تعیین تکلیف درباره-ی مجرم بودن یا نبودن متهمان) تصمیم سران سه قوه را منسوب به یک قوه یعنی قوه‌ی مجریه کرده و نتیجه بگیرد دولت در اجرای یک طرح غیرکارشناسی، بی‌تدبیری کرده است.
- احراز «غیرکارشناسی بودن» طرح افزایش نرخ بنزین توسط یک قاضی و بدون بهره‌گیری از نظرات متخصصان امری دشوار به نظر می‌رسد.
- در جایی که حکم واضح قانونی درباره‌ی جرم «اخلال در نظم و امنیت عمومی از طریق اخلال در رفت و آمد و ترافیک مردم» وجود دارد قاضی نمی‌تواند در مقابل این حکم قانونی، به «عرف جامعه‌ی ایرانی که دولتمردان را مسئول اخلال به وجود آمده می‌داند» استناد کند.
- بعید به نظر می‌رسد این رأی را بتوان رأیی مطابق موازین قضایی دانست، هرچند از لحاظ رعایت حقوق و آزادی‌های ملت که در اصل ۲۷ قانون اساسی درباره‌ی تجمع بدون حمل سلاح به آن تأکید شده است، رأی مزبور، قابل توجه و بسیار مترقی تلقی شود.^۱ انتقادات وارد بر این رأی به خوبی نشان می‌دهد که تا چه اندازه انتساب عمل مجرمانه به سبب اقوی از مباشر که دولت باشد دشوار است و می‌تواند خارج از ضوابط حقوقی و اصول دادرسی کیفری باشد. به همین دلیل لازم است در این موارد به صورت مضیق تفسیر انجام شود و اصول انتساب مسئولیت کیفری مراعات شود. برای انتساب جرم، نیاز به تقصیر وجود دارد. دولت‌ها به عنوان قدرت‌های مدرن امروزه از وسائل و امکانات بسیاری بهره‌مندند که برای جامعه ایجاد خطر کرده و می‌تواند صدمات جبران‌ناپذیری بر جای گذارد. بدیهی است که معیار لازم برای مسئولیت کیفری این اشخاص باید بسیار وسیع‌تر از اشخاص حقیقی باشد (باقرزاده، ۱۳۷۹: ۴۷). اثبات تقصیر دولت در مقام سبب، در صورتی که با توجه به زیان‌های غیرمستقیم اعمال دولت سنجیده شود می‌تواند بسیار موسع باشد و اقوی دانستن دولت در مقام سبب از مباشر، با اشکال جدی از جهت انتساب تقصیر و عنصر معنوی برخوردار است.

1. <https://donya-e-eqtasad.com>.

احراز رابطه سببیت، شرط لازم برای انتساب مسئولیت است. اما زمانی که پای انتساب رفتار به دولت به میان می‌آید، احراز رابطه‌ی سببیت، شرط کافی قلمداد نمی‌شود؛ چه اینکه دولت موجودی اعتباری است. برای انتساب یک رفتار به دولت، احراز رابطه‌ی سببیت، مرحله‌ی نخست است که در آن مشخص می‌شود که علت فاعلی این واقعه خاص چه شخص یا اشخاصی هستند. اما مرحله‌ی دوم آن است که باید دید آیا عمل آن شخص یا اشخاص را می‌توان به دولت منتسب نمود یا خیر؟ (زمانی، ۱۳۸۴: ۱۰۰). در خصوص معیارهای انتساب عمل به دولت‌ها مطابق طرح کمیسیون حقوق بین‌المللی در خصوص مسئولیت بین‌المللی دولت‌ها می‌توان به معیارهایی قابل بررسی دست یافت. بر این اساس، گفته می‌شود که ماده‌ی ۱ این طرح و نیز ماده‌ی ۴ اشاره به مسئولیت دولت به جهت اعمال ارگان‌های خود دارد و ماده‌ی ۸ دولت را نسبت به اعمال اشخاص تحت کنترل نیز مسئول می‌داند. این موضوع باعث شده است که معیار مضاعفی به نام کنترل مؤثر در رویه‌ی قضایی بین‌المللی ایجاد شود. مطابق نظریه‌ی کنترل مؤثر، ارتباط میان دولت و فعال غیردولتی باید به گونه‌ای باشد که فعال غیردولتی کاملاً متکی به دولت و تحت کنترل او باشد و در واقع تنها به مثابه‌ی یک ابزار دولتی می‌ماند که عاری از هر گونه استقلال یا خود مختاری است (زمانی و میرزاده، ۱۳۹۳: ۸۷). با این حال، به نظر می‌رسد که یافتن معیاری برای انتساب عمل متخلفانه به دولت در هر قاعده‌ی داخلی یا بین‌المللی در شرایطی که دولت تنها سبب ارتکاب محسوب می‌شود و با چند واسطه مسئول محسوب می‌شود وجود نداشته باشد.

۳-۳. تأثیر عوام‌گرایی کیفی بر مسئولیت حکومت در مقام سبب اقوی از

مباشر

واژه‌ی پوپولیسم به معنای خلق یا مردم و همچنین به مفهوم عوام‌گرایی یا مردم‌گرایی است (نوروزی خیابانی، ۱۳۸۷: ۲۱۳). سیاست‌های کیفی عوام‌گرا جامعه را به دو گروه «خودی» و «دیگری» تقسیم می‌کنند. در گروه خودی افراد «تربیت‌شده» «مطیع قانون» و «اکثریت اخلاقی» قرار می‌گیرند. گروه دیگر متشکل از گروه‌های خطرناکی است که باید

شناسایی، کنترل، قرنطینه، طرد و خنثی شوند. بر مبنای این گفتمان، افرادی که در گروه دیگران قرار می‌گیرند با واکنش‌های سخت‌گیرانه و خشونت بار روبه‌رو می‌شوند (Jewkes, ۲۰۰۴: ۶۸-۶۹)، به نقل از مقدسی و فرجی‌ها، (۱۳۹۲: ۱۵۰). جلوه‌هایی از این تفکر را می‌توان در واژگان استفاده‌شده برای توصیف مجرمان در رسانه‌ها و گفتمان رسمی مقام‌های سیاست‌جنایی دید. گفتمان مورد استفاده نسبت به این گروه از بزهکاران موجب برانگیختن احساس خشم و نفرت عمومی نسبت به آن‌ها شده، هرگونه اقدام کیفری خشن علیه آنان را موجه می‌سازد (مقدسی، ۱۳۹۰: ۱۵۵-۱۵۴). بر مبنای دیدگاه مذکور، حکومت‌ها به خصوص در شرایط نامساعد اقتصادی و سیاسی ایجادشده، در تمامی امور و به خصوص در ارتکاب جرایم مختلف امنیتی و اقتصادی، مسبب اصلی محسوب شده و می‌تواند سبب اقوی از مباشر تلقی گردد. رأی دادگاه چهارباغ مورد تحسین بسیاری از عوام و حتی حقوقدانان قرار گرفته است، چراکه حکم این محکمه در شرایطی صادر شد که مردم و حتی نخبگان عرصه‌ی حقوق به جهت تصمیم دولت، و شرایط ایجادشده، دیدگاهی به نسبت مخالف و معترض پیدا کرده بودند و همین مسئله سبب شد که آرای کیفری نیز به سمت استدلال به زیان دولت در مجرم‌ساختن قوه‌ی مجریه سوق یابد. برای تبیین بهتر موضوع لازم است استدلال قاضی صادرکننده‌ی رأی را مورد بررسی قرار دهیم، چراکه نشان از تأثیرپذیری او از دیدگاه عوام نسبت به عملکرد حکومت دارد؛ این استدلال‌ها به قرار زیر است:

- متهمان به جهت ترس از برخورد مردم، مجبور به ماندن در ترافیک شده بودند. بدین معنی که عمد و تقصیری متوجه آنان نبوده است که این موضوع هیچ دلیل و مستندی برای مسئول دانستن دولت محسوب نمی‌شود.
- جداکردن صف معترضان از اغتشاشگران بر عهده‌ی قاضی است. معیار قاضی برای این جداسازی مشخص نیست و از سوی دیگر باز هم مشخص نیست که معترض بودن به یک سیاست اقتصادی، اگر جرم نیست، چگونه مسبب این موضوع می‌تواند مجرم بوده و مسئولیت کیفری داشته باشد.

از استدلال‌های قاضی صادرکننده‌ی رای می‌توان اینگونه استنباط کرد که رأی مذکور تحت تأثیر و فشار افکار عمومی در شرایط آن زمان صادر شده و مستند قانونی و استدلال منطقی مبنی بر اینکه بتوانیم این تصمیم را توجیه کنیم وجود ندارد. در صورتی که بخواهیم بر مبنای استدلال‌های نه چندان منطقی این رأی به رسیدگی در پرونده‌های دیگر ادامه دهیم، به نظر می‌رسد که می‌توان بخش عمده‌ای از جرایم اقتصادی، امنیتی و امثال آن را در حیطه‌ی جرایم ارتكابی از سوی دولت جای داد و دولت را سبب اقوی از مباشر تلقی نمود.

۴-۳. عدم پاسخدهی مناسب به جرایم حکومتی

در صورتی که بتوان حکومت را در مقام سبب اقوی از مباشر دارای مسئولیت کیفری دانست و جرم ارتكابی را منتسب بدان دانست، حال باید پاسخ و واکنش مناسبی برای این موضوع یافت، پاسخی که باید قابل اجرا باشد و نیز مرجعی بتواند اجرای آن را بر عهده بگیرد که از این قدرت برخوردار باشد. چالش دیگر در خصوص پاسخ به جرایم حکومتی است. از منظر نوع و ماهیت، پاسخ‌ها به پاسخ‌های حقوقی، سیاسی، اجتماعی و سازمانی قابل طبقه‌بندی هستند (غلامی، ۱۳۹۹: ۱۸۴)؛ جرایم حکومتی را چگونه می‌توان پاسخ داد و این پاسخدهی توسط چه مرجعی باید صورت پذیرد. پاسخدهی به این جرایم بدان جهت دشوار است که جرایم حکومتی دارای ویژگی‌های منحصر به فردی می‌باشند، ویژگی‌هایی مانند گسترده بودن حوزه‌ی ارتكاب، بی‌دفاع بودن قربانیان، پراکندگی و گستردگی بزه‌دیدگان، شدت جرم، شدت خسارت و آسیب وارده، مسؤول نبودن مرتکبان، صاحب قدرت بودن عاملان، نشانه رفتن حقوق اساسی و ذاتی افراد بشری و آثاری از قبیل افزایش حس بی‌عدالتی، گسترش فقر، بیکاری و نقض گسترده‌ی کرامت انسانی، که از جمله شرایط و وضعیت‌های خاصی است که به لحاظ حقوقی جرم‌انگاری این رفتارها را لازم می‌نماید (عبدالهی، ۱۳۹۰: ۸۶). بنابراین، گزینش پاسخ باید جبران‌کننده‌ی تمامی این زیان‌ها باشد و البته قابلیت اجرا نسبت به حکومت را داشته باشد.

یکی از تدابیر و تعابیر کلی در این عرصه سیاست لوسترسیون^۱ در چارچوب واکنش به سوء استفاده از قدرت توسط رژیم‌های قبلی است. جوامعی که در مسیر دموکراتیزه شدن قرار می‌گیرند چگونه با نقض حقوق بشر توسط رژیم قبلی مقابله می‌کنند؟ پنج تدبیر اتخاذ شده است: (۱) حقیقت: تثبیت و مقابله با شناخت آنچه در گذشته رخ داده است؛ (۲) عدالت: پاسخگو ساختن مجرمان به خاطر تخلفات خود از طریق سه روش ممکن: مجازات از طریق قانون جزایی، جبران خسارت و استرداد، و سلب صلاحیت دسته‌جمعی مانند تسلیم شدن؛ (۳) معافیت از مجازات: عفو برای مجرمان قبلی؛ (۴) کفاره؛ و (۵) آشتی و بازسازی. بحث پایانی پیامدهای موضوع را برای مطالعه‌ی زمان و کنترل اجتماعی مطرح می‌کند (Cohen, ۱۹۹۵: ۷). این شیوه از پاسخ به جرم حکومتی گرچه صرفاً حقوقی و کیفری نیست ولی بیانگر آن است که یکی از نهادهای پاسخده به جرایم حکومتی، حکومت جایگزین است.

نتیجه

انتساب مسئولیت کیفری به دولت به دو دلیل، با چالش همراه است: اول: دولت جزئی از حاکمیت است و مشمول حقوق اشخاص حقوقی عمومی محسوب می‌شود. دوم: از سوی دیگر دارای وظایف و تکالیف مختلفی در ارتباط با حقوق فردی و اجتماعی است که حمایت کیفری از این حقوق و قائل شدن مسئولیت کیفری برای دولت در هر مورد، نتایج مثبتی در نظام سیاسی و حقوقی نخواهد داشت. با این حال، دولت هم در مقام مباشر و هم در مقام سبب (سبب اقوی از مباشر) می‌تواند مسئولیت کیفری داشته باشد. در خصوص اینکه دولت در چه شرایطی سبب اقوی از مباشر تلقی می‌شود و چه معیارهایی برای این موضوع می‌تواند وجود داشته باشد، به این نتایج رسیده ایم:

دولت باید پاسخگوی تمامی اعمال مستقیم زیانبار خود و آثار زیانبار ناشی از اعمال سایر اشخاص مرتبط با خود باشد. این پاسخگویی در صورتی می‌تواند مورد حمایت کیفری قرار گیرد و به عنوان جرم قابل انتساب به دولت، در حیطه‌ی حقوق کیفری قرار

---

1. Lustration.

گیرد که بتوانیم برای دولت، سوء نیت مجرمانه یا تقصیر جزایی قائل باشیم. معیار اقوی دانستن سبب از مباشر در جایی که دولت سبب جرم محسوب می شود، احراز تأثیر دولت در ایجاد نتیجه‌ی مجرمانه با قضاوت عرف است. از سوی دیگر، دخالت مباشر از لحاظ مادی و عنصر معنوی نیز باید به شکلی باشد که رابطه‌ی علیت میان رفتار دولت و نتیجه‌ی مجرمانه را قطع نکند. دولت سبب بسیاری از نتایج زیانباری اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی است که در جامعه رخ می دهد، بنابراین نمی توان برای هر عمل زیانبار مرتبط با دولت، از موضوع سبب اقوی از مباشر برای دولت بهره گرفت. بلکه زمانی امکان انتساب نتیجه‌ی مجرمانه به دولت در مقام سبب اقوی از مباشر وجود دارد که کنترل مستقیم و البته مؤثر دولت در تحقق نتیجه، عرفاً احراز شود.

برخی از رفتارهایی را که می توان مصداق سبب اقوی از مباشر دانستن دولت دانست می توان اینگونه بدون قید حصر بیان کرد:

- تصمیمات کلان دولت در عرصه‌ی اقتصادی و اجتماعی که موجب رفتارهای زیانبار و هیجانی از سوی افراد جامعه می شوند، مانند گرانی سوخت، مداخله در بازار سرمایه و ... که موجب فریب و غرور افراد شده و رفتارهایی بروز می کنند که می توانند متناسب به دولت باشند.

- دولت برای کاستن از اثر زیانبار برخی از رویدادها مانند تورم، اقدام به فریب مردم و مؤسسات برای شرکت در برخی اقدامات می نماید که در این صورت ممکن است سبب اقوی از مباشر تلقی شود.

- در صورتی که دولت، در اثر بی‌مبالاتی یا عمل غیر کارشناسی، اقدامی صورت دهد که در اثر آن، رفتار برخی افراد موجب نتایج زیانباری گردد که دارای سوء نیت نبوده اند، دولت به عنوان سبب اقوی از مباشر دارای مسئولیت کیفری است.

مسئولیت کیفری دولت در مقام سبب اقوی از مباشر، امری است استثنائی و نمی توان در تمامی نتایج زیانبار ناشی از رفتارهای مجرمانه افراد غیردولتی، دولت را مسئول و مجرم دانست. بلکه لازم است معیارهای جرم دولتی و مسئولیت کیفری دولت به طور دقیق مشخص شوند.

تعارض منافع

تعارض منافع وجود ندارد.

ORCID

Mohammad Rasoul

Ahangaran

Esmail Henry Ghane

Milad Heydari

<https://orcid.org/0000-0003-1056-5606>

<https://orcid.org/0009-0003-7319-1282>

<https://orcid.org/0009-0005-9362-2398>

منابع

فارسی

ابراهیمی، مهرزاد، چاکرزه‌ی، عبدالوهاب «ارتباط میان نرخ جرم و جنایت با تورم و بیکاری در ایران»، پژوهش‌های راهبردی مسائل اجتماعی ایران، دوره ۲، شماره ۴، صص ۱۱۳ - ۱۲۷، (۱۳۹۴).

اردبیلی، محمدعلی (۱۳۸۱)، حقوق جزای عمومی، تهران، میزان. چاپ بیستم.
امینی، منصور؛ عنایت تبار، رشید. «بررسی تطبیقی مسئولیت مدنی سبب و مباشر در حقوق ایران و عامل مداخله‌گر در حقوق انگلستان»، مطالعات حقوق تطبیقی، دوره ۱، شماره ۹، صص ۱ - ۲۳ - doi: 10.22059/jcl.2018.247882.633595 (۱۳۹۷)

انصاری، علی، سوء استفاده از اضطرار با رویکردی بر اندیشه فقهی امام خمینی (ره) پژوهشنامه متین، دوره ۱۳، شماره ۵۳، صص ۲۶ - ۵۰. (۱۳۹۰)
باقرزاده، محمدرضا، «بحثی درباره مسئولیت کیفری دولت»، معرفت. مهر و آبان، شماره ۳۶، صص ۴۳ - ۵۱. (۱۳۷۹)

پاد، ابراهیم، حقوق کیفری اختصاصی، تهران: انتشارات دانشور. چاپ دوم. (۱۳۸۵)
پرادل، ژان، تاریخ اندیشه‌های کیفری، ترجمه علی حسین نجفی ابرندآبادی تهران: سمت. (۱۳۸۶)
جعفری لنگرودی، محمدجعفر، ترمینولوژی حقوق. تهران: گنج دانش. (۱۳۷۶)
جعفری، مجتبی «مبانی و اصول مسئولیت کیفری اشخاص حقوقی در قانون مجازات اسلامی»، پژوهشنامه حقوق کیفری، سال هفتم پاییز و زمستان ۱۳۹۵ دوره ۱۴، شماره ۲، صص ۷ - ۳۲. (۱۳۹۵).

دولت به عنوان سبب اقوی از مباشر در ارتکاب جرم | آهنگران و همکاران | ۱۶۳

جوادی حسین آبادی، حسین؛ آقابابائی طاقانکی، عظیم «تحلیل جرم شناختی جرم حکومتی از منظر نظریه یادگیری». آراء. شماره ۲۳ (۱۷ صفحه - از ۱ تا ۱۷)، (۱۴۰۰).

حاجی‌وند، امین؛ میرکمالی، علیرضا؛ صفری، فرشید، سروی سرمیدانی، امید. «مسئولیت کیفری دولت در قبال جرایم زیست محیطی در ایران» ضرورت‌ها و چالش‌ها، فصلنامه علوم محیطی، دوره ۲، شماره ۱۶، صص ۶۵ - ۸۲ (۱۳۹۷).

حیدری، آیدا؛ واعظی، سید مجتبی، «مسئولیت کیفری دولت در حوزه اکوساید». فصلنامه علمی پژوهش‌های نوین حقوق اداری، دوره ۲، شماره ۳، ۳۷ - ۶۷. (۱۳۹۹).

راس، جفری ایان، تحولات جرم سیاسی، ترجمه دکتر حسین غلامی، چاپ سوم، تهران: انتشارات سمت. (۱۳۹۳)

رحیمی‌نژاد، اسمعیل و صادقی، سالار، حقوق کیفری در سنجه جرم شناسی پست مدرن، فصلنامه پژوهشنامه حقوق کیفری، سال هشتم، دوره ۱، شماره ۱۵، صص ۸۳ - ۵۹. (۱۳۹۶)

زمانی، سیدقاسم، جایگاه اصول و قواعد مسئولیت بین‌المللی دولت‌ها در قضیه سکوه‌های نفتی، در رأی دیوان بین‌المللی دادگستری در قضیه سکوه‌های نفتی، زیر نظر جمشید ممتاز تهران: مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی. چاپ اول، (۱۳۸۴)

زمانی، سیدقاسم؛ میرزاده، مناسادات، «انتساب اعمال متخلفانه اشخاص خصوصی به دولت بر اساس معیار کنترل: رویه دیوان داوری دعاوی ایران - آمریکا». پژوهش حقوق عمومی، دوره ۱۶، شماره ۴۳، صص ۸۱ - ۱۰۸. (۱۳۹۳)

شامبیاتی، هوشنگ، حقوق جزای عمومی، تهران، «انتشارات ژوبین»، جلد اول. چاپ اول، (۱۳۷۵) شریفی، محسن، حبیب زاده، محمدجعفر، تفرشی، محمد عیسایی و فرجیها، محمد، دگرگونی‌های مسئولیت کیفری اشخاص حقوقی در ایران، مجله حقوقی دادگستری، سال هفتاد و هفتم، دوره ۷۷، شماره ۸۲، صص ۱۱۷ - ۱۶۰. (۱۳۹۲)

شهریاری، بهمن و شمس ناتری، محمد ابراهیم، «مخاطرات گسترده اجتماعی در بستر مکاتب و اندیشه‌های حقوق جزا و جرم‌شناسی»، دانش مخاطرات، دوره ۲، شماره ۳، صص ۲۷۵ - ۲۸۹. (۱۳۹۴)

شهیدی، مهدی، تشکیل قراردادها و تعهدات، تهران: نشر حقوقدان، چاپ اول. (۱۳۷۷)

شیری، عباس؛ جعفرپور صادق، الهام، «گونه‌شناسی جرایم دولتی مبتنی بر قوانین غیرقانونی و فاقد مشروعیت». *مطالعات حقوق کیفری و جرم‌شناسی*، دوره ۵۱، شماره ۲، صص ۳۷۱-۳۴۵. (۱۴۰۰)

صادقی، سالار؛ فانی، رضا؛ موثقی، حسن، «واکاوی مبانی جرم‌شناختی مسئولیت کیفری دولت» *پژوهشنامه حقوق کیفری*، دوره ۲، شماره ۱۱، صص ۱۰۵-۱۲۹. (۱۳۹۹)

صادقی، محمدهادی، *جرایم علیه اشخاص*، تهران: میزان، چاپ پنجم، (۱۳۸۳)

صادقی، میرمحمد، *حقوق جزای اختصاصی*، تهران: نشر: میزان. چاپ دهم. (۱۳۹۲)

صانعی، پرویز، *حقوق جزای عمومی*، تهران: طرح نو، چاپ هفتم / (۱۳۸۲).

طاهری نسب، یزدالله، *رابط علیت در حقوق کیفری ایران و انگلستان*، تهران: نشر دادگستر. (۱۳۸۹)

غلامی، حسین؛ خسروشاهی، قدرت‌الله، جوادی، حسین. *جرم‌شناسی جرایم حکومتی از منظر نظریه‌ی فرصت*. فصلنامه پژوهش حقوق کیفری، دوره ۱۲، شماره ۴۴، (۱۴۰۲). doi: 10.22054/jclr.2021.51802.2100

غلامی، نبی‌اله «جرم حکومتی یا جرم دولتی؛ تفاوتی لفظی یا اختلافی بنیادین» *مجله پژوهشهای حقوق جزا و جرم‌شناسی*، شماره ۱۹، صص ۲۳۷ - ۲۶۱. doi: 10.22034/jclc.2022.283397.1488. (۱۴۰۱).

غلامی، نبی‌اله، «پیشگیری از جرایم حکومتی در پرتو مولفه‌های حکمرانی خوب». رساله دکترا، تهران: دانشگاه علامه طباطبائی. (۱۳۹۹).

قاسم زاده، سید مرتضی *مبانی مسئولیت مدنی*. تهران: نشر میزان، (۱۳۸۵).

قدسی، سیدابراهیم؛ فاضلی هریکندی، حسین، «چالش‌های تحقیقات مقدماتی جرایم اشخاص حقوقی»، *مجله حقوقی دادگستری*، دوره ۸۴، شماره ۱۱۱، صص ۲۱۷-۲۳۶. (۱۳۹۹).

گلدوزیان، ایرج، *محشای قانون مجازات اسلامی*، تهران: انتشارات مجد، (۱۳۹۳).

گلدوزیان، ایرج، حسین جانی بهمن «مبانی اصل شخصی بودن مسئولیت کیفری اشخاص حقوقی در حوزه ادیان»، *مجله الهیات و حقوق*، بهار و تابستان، شماره ۱۵ و ۱۵. صص ۱۲۷-۱۴۶. (۱۳۸۴).

گنجی، مریم (۱۳۹۸) «معیارهای تشخیص و مصادیق سبب اقوی از مباشر در قوانین جزایی و فقه»، *نشریه قانون یار*، دوره ۳، شماره ۱۲، صص ۳۵۵-۳۷۹.

محقق داماد، سید مصطفی (۱۳۶۳) *قواعد فقه*، بخش مدنی، نشر علوم اسلامی.

دولت به عنوان سبب اقوی از مباشر در ارتکاب جرم | آهنگران و همکاران | ۱۶۵

معاذ عبداللهی، «تأثیر مدل های حکومتی در جرم انگاری جرایم حکومتی»، (رساله دکترا، تهران: دانشگاه تهران، پردیس فارابی. (۱۳۹۰)

مقدس، محمدباقر، عوام گرایی کیفری و جلوه های آن در سیاست کیفری ایران، رساله دکتری حقوق کیفری و جرم شناسی، دانشگاه تربیت مدرس. (۱۳۹۰)،

مقدس، محمد باقر؛ فرجیها، محمد، ویژگی های سیاست های کیفری عوام گرا؛ مطالعه تطبیقی، *مطالعات حقوق تطبیقی*، دوره چهارم، شماره ۲، صص ۱۳۷ - ۱۵۵. (۱۳۹۲)

میرسعیدی، سیدمنصور، مسئولیت کیفری، تهران، میزان، چاپ اول. (۱۳۸۳).

ناظمی پور، محمد؛ رایجیان اصلی، مهرداد؛ محمودی جانکی، فیروز، الهی منش، محمدرضا. «رویکرد آسیب اجتماعی شناسی به جرم حکومتی و کاربست پاسخ گذاری به آن»، *پژوهش های حقوق جزا و جرم شناسی*، دوره ۱۰، شماره ۲۰، صص ۳۴۷ - ۳۹۰. (۱۴۰۱)

doi: 10.22034/jclc.2023.367883.1769

نوربها، رضا، زمینه حقوق جزای عمومی، تهران: دادآفرین. چاپ ششم. (۱۳۸۱)

نوروزی خیابانی، محمد، فرهنگ لغات و اصطلاحات سیاسی، تهران: نشر نی. چاپ اول. (۱۳۸۰)

ولیدی، محمد صالح، بایسته های حقوق جزای عمومی، تهران: انتشارات جنگل. چاپ اول. (۱۳۸۸)

یوسفی، ثمین؛ پورکیانی، مسعود، گودرزوند چگینی، مهرداد، «تحلیل مدل پیشاینده ای مهارت سیاسی مدیران در سازمان دولتی». *آینده پژوهی مدیریت*، دوره ۳۰، شماره ۱۱۷، ۱۷۷-۱۹۴. (۱۳۹۸)

References

Cohen S, State Crimes of Previous Regimes: Knowledge, Accountability, and the Policing of the Past. *Law & Social Inquiry*.;20(1):7-50. .(1995) doi:10.1111/j.1747-4469.1995.tb00681.x .

[David O. Friedrichs](https://www.taylorfrancis.com), State Crime or Governmental Crime: Making Sense of the Conceptual Confusion, <https://www.taylorfrancis.com> . (2000)

Green ,Penny & Ward ,Tony, State Crime: Governments, Violence and Corruption, ,Published by: Pluto Press, (2004)

Haveman, R, Criminology In state of Denial-Towards a Criminology of International Crimes: In Paknahad, A. (Eds.), Supranational Criminology, Mizan Publication, Tehran, Iran. (2018)

Martin ,Brian , Eliminating state crime by abolishing the state, Published in Jeffrey Ian Ross (ed.), Controlling State Crime: An Introduction (New York: Garland), pp. 389-417, with minor editorial changes.(1995).

Michalowski, R.J., Kramer, R.C. State-Corporate Crime and Criminological Inquiry. In: Pontell, H.N., Geis, G. (eds) International Handbook of White-Collar and Corporate Crime. Springer, Boston, MA. (2007).
https://doi.org/10.1007/978-0-387-34111-8_10

Pelled, L.H. & Xin, K. R. "Relational demography and relationship quality in two cultures". Journal of Organization Studies, Vol.21, pp.1077–1094. (2000)

Thomas MacManus State Crime, (2020).
<https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190264079.013.362>

Translated References into Englis

Amini, Mansour; Enayat Tabar, Rashid. "A Comparative Study of Civil Liability of Cause and Facilitator in Iranian Law and Intervening Agent in English Law", Comparative Law Studies, Volume 1, Issue 9, pp. 1 - 23. doi: 10.22059/jcl.2018.247882.633595, (2018) .(In Persian)

Ansari, Ali, Abuse of Emergency with an Approach to the Jurisprudential Thought of Imam Khomeini (RA), Matin Research Journal, Volume 13, Issue 53, pp. 26 - 50. (2011) .(In Persian)

دولت به عنوان سبب اقوی از مباشر در ارتکاب جرم | آهنگران و همکاران | ۱۶۷

Ardebili, Mohammad Ali (2002), *General Criminal Law*, Tehran, Mizan. 20th edition. (In Persian)

Bagherzadeh, Mohammad Reza, "A Discussion on the Criminal Responsibility of the State", *Marefat. Mehr and Aban*, Issue 36, pp. 43 - 51. (2000). (In Persian)

Ebrahimi, Mehrzad, Chakarzehi, Abdolvahab, "The Relationship Between Crime Rates, Inflation and Unemployment in Iran," *Strategic Research on Social Issues of Iran*, Volume 2, Issue 4, pp. 113-127, (2015).

Ganji, Maryam (2019) "Criteria for the identification and examples of the stronger cause of the agent in criminal laws and jurisprudence", *Qanun Yar Journal*, Volume 3, Number 12. pp. 355-379. (In Persian)

Ghasemzadeh, Seyyed Morteza, *Fundamentals of Civil Liability*. Tehran: Mizan Publishing House, (2006). (In Persian)

Ghodsi, Seyyed Ibrahim; Fazeli Harikandi, Hossein, "Challenges of Preliminary Investigations of Crimes of Legal Entities", *Justice Legal Journal*, Volume 84, Issue 111, pp. 217-236. (2019). (In Persian)

Gholami, Hossein, Khosrowshahi, Ghodratollah, Javadi, Hossein.. *Criminology of State Crimes from the Perspective of Opportunity Theory*. *Quarterly Journal of Criminal Law Research*, Volume 12, Number 44, (1402).- . doi: 10.22054/jclr.2021.51802.2100 . (In Persian)

Gholami, Nabi-Allah, "Prevention of State Crimes in the Light of Good Governance Components." PhD Thesis, Tehran: Allameh Tabatabaei University. (2010). (In Persian)

Gholami, Nabi-Allah, "State Crime or State Crime; A Verbal Difference or a Fundamental Difference," *Journal of Criminal Law and Criminology Research*, Number 19. pp. 237 – 261. doi: 10.22034/jclc.2022.283397.1488, (1401). (In Persian)

Golduzian, Iraj, Hossein Jani Bahman, "Fundamentals of the Principle of Personality of Criminal Liability of Legal Entities in the Field of Religions", *Theology and Law Journal*, Spring and Summer, Issue 15 and 15. pp. 127-146. (2005). (In Persian)

Golduzian, Iraj, *Mohshay of the Islamic Penal Code*, Tehran: Majd Publications, (2014). (In Persian)

Hajivand, Amin; Mirkamali, Alireza; Safari, Farshid; Sarvi Sarמידani, Omid.. "Criminal Liability of the State for Environmental Crimes in Iran" *Necessities and Challenges*, *Quarterly Journal of Environmental Sciences*, Volume 2, Issue 16, pp. 65-82. (2018). .(In Persian)

Heydari, Aida; Vaezi, Seyed Mojtaba, "Criminal Responsibility of the State in the Field of Ecocide". *Scientific Quarterly Journal of Modern Administrative Law Studies*, Volume 2, Issue 3, 37-67. (2019). .(In Persian)

Jafari Langroodi, Mohammad Jafar, *Legal Terminology*. Tehran: Ganj Danesh. (2007) .(In Persian)

Jafari, Mojtaba "Fundamentals and Principles of Criminal Liability of Legal Entities in Islamic Penal Code", *Criminal Law Research Journal*, 7th Year Fall-Winter 2016 Volume 14, Issue 2, pp. 7-32. (2016). .(In Persian)

دولت به عنوان سبب اقوی از مباشر در ارتکاب جرم | آهنگران و همکاران | ۱۶۹

Javadi Hosseinabadi, Hossein; Aghababaei Taghanaki, Azim
"Criminological Analysis of State Crime from the Perspective of
Learning Theory". Ara. Issue 23 (17 pages - from 1 to 17), (2009). .(In
Persian)

Mirsaedi, Seyyed Mansour, Criminal Responsibility, Tehran, Mizan. First
edition. (2004). (In Persian)

Moaz Abdollahi, "The Effect of Government Models on the Criminalization
of Government Crimes", (PhD thesis, Tehran: University of Tehran,
Farabi Campus. (2011). (In Persian)

Moghaddisi, Mohammad Baqer, Criminal Populism and Its Manifestations
in Iranian Criminal Policy, Ph.D. thesis in Criminal Law and
Criminology, Tarbiat Modares University. (2011). (In Persian)

Moghaddisi, Mohammad Baqer; Farajiha, Mohammad, Characteristics of
Populist Criminal Policies; Comparative Study, Comparative Law
Studies, Fourth Volume, No. 2, pp. 137-155. (2013). (In Persian)

Mohaqq Damad, Seyyed Mustafa (1984) Rules of Jurisprudence, Civil
Section, Islamic Sciences Publication.

Nazemipour, Mohammad, Raijian Asli, Mehrdad, Mahmoudi Janaki, Firouz,
Elahi Manesh, Mohammad Reza.. "A sociological approach to state
crime and its application in responding to it", Criminal Law and
Criminology Research, Volume 10, Issue 20, pp. 347 - 390. (1401) doi:
10.22034/jclc.2023.367883.1769

Noorbaha, Reza, Background of General Criminal Law, Tehran: Dadafrin.
Sixth edition. (2002). (In Persian)

- Norouzi Khiabani, Mohammad, Dictionary of Political Terms and Terms, Tehran: Ney Publishing. First edition. (2001). (In Persian)
- Pad, Ebrahim, Specialized Criminal Law, Tehran: Daneshvar Publications. Second Edition. (2006). (In Persian)
- Pradel, Jean, History of Criminal Thoughts, Translated by Ali Hossein Najafi Abrandabadi, Tehran: Samt. (2007). (In Persian)
- Rahiminejad, Esmail and Sadeghi, Salar, Criminal Law in the Postmodern Criminology Benchmark, Criminal Law Research Quarterly, Year 8, Volume 1, Issue 15, pp. 59-83. (2017). (In Persian)
- Ross, Jeffrey Ian, Developments of Political Crime, Translated by Dr. Hossein Gholami, Third Edition, Tehran: Samat Publications. (2014). (In Persian)
- Sadeghi, Mir Mohammad, Specific Criminal Law, Tehran: Mizan Publishing House. Tenth Edition. (2013). (In Persian)
- Sadeghi, Mohammad Hadi, Crimes against Persons, Tehran: Mizan, Fifth Edition, (2004). (In Persian)
- Sadeghi, Salar; Fani, Reza; Moosaghi, Hassan, "Analysis of the Criminological Basis of the Criminal Responsibility of the State," Criminal Law Research Journal, Volume 2, Issue 11, pp. 105-129. (2019). (In Persian)
- Sanei, Parviz, General Criminal Law, Tehran: Tarh-e-No, Seventh Edition/ (2003). (In Persian)

Shahidi, Mehdi, Formation of Contracts and Obligations, Tehran: Jurist Publishing, First edition. (2018). (In Persian)

Shahriari, Bahman and Shams Natri, Mohammad Ibrahim, "Widespread Social Risks in the Context of Schools and Thoughts of Criminal Law and Criminology", Danesh Makharat, Volume 2, Issue 3. pp. 275-289. (2015). (In Persian)

Shambyati, Houshang, Public Criminal Law, Tehran, "Zhubin Publications", Volume 1. First edition, (1996). (In Persian)

Sharifi, Mohsen, Habibzadeh, Mohammad Jafar, Tafreshi, Mohammad Issaei and Farajiha, Mohammad, Changes in the Criminal Liability of Legal Entities in Iran, Justice Legal Journal, Year 77, Volume 77, Issue 82, pp. 117-160. (2013). (In Persian)

Shiri, Abbas; Jafarpour Sadeq, Elham, "Typology of State Crimes Based on Illegal and Illegitimate Laws". Criminal Law and Criminology Studies, Volume 51, Issue 2, pp. 371-345. (1400). (In Persian)

Taheri-Nasab, Yazadollah, Causal Relationship in the Criminal Laws of Iran and England, Tehran: Dadgostar Publishing House. (2010). (In Persian)

Validi, Mohammad Saleh, Requirements of General Criminal Law, Tehran: Jangal Publications. First edition. (2009). (In Persian)

Yousefi, Samin; Pourkiani, Masoud, Goodarzvand Chegini, Mehrdad, "Analysis of the Antecedent Model of Political Skills of Managers in Government Organizations". Management Futures Studies, Volume 30, Issue 117, 177-194. (2019). (In Persian)

Zamani, Seyed Ghasem, The Position of Principles and Rules of International Responsibility of States in the Oil Platforms Case, in the

Opinion of the International Court of Justice in the Oil Platforms Case, under the Supervision of Jamshid Mumtaz Tehran: Research Center of the Islamic Consultative Assembly. First Edition, (2005). (In Persian)

Zamani, Seyed Ghasem; Mirzadeh, Manal-Asadat, "Attribution of Private Persons' Wrongful Acts to the State Based on the Control Criterion: The Practice of the Iran-US Arbitration Court". Public Law Research, Volume 16, Issue 43, pp. 81-108. (2014). (In Persian)

استناد به این مقاله: آهنگران، محمد رسول، هنری قانع، اسماعیل و حیدری، میلاد. (۱۴۰۴). دولت به عنوان سبب اقوی از مباشر در ارتکاب جرم. پژوهش حقوق کیفری، (۴۹) ۱۳، ۱۲۷-۱۷۲.

Doi: 10.22054/jclr.2025.75247.2611

Criminal Law Research is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.